

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

AYTAC ORUC qızı MUSTAFAYEVA

**“NAĞİLLARIN PERSONAJLARI MENTALLIĞI VƏ MİLLİ-MƏDƏNİ
DƏYƏRLƏRİ ƏKS ETDİRƏN AMİL KİMİ”**

İxtisaslaşma: HSM-060201 – Müqayisəli dilçilik

Magistr elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş

D İ S S E R T A S İ Y A

Elmi rəhbər: _____

Qəmbərova Həsən qızı Afaq
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Bakı – 2022

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	3-6
FƏSİL I. <u>Dünya</u> xalqlarının nağıllarının simvolizmi.....	7-29
1.1.Nağıllarda simvolların və obrazların universallığı.....	7-16
1.2. Milli nağıllarda simvolizm sisteminin özəlliyinin səbəbləri.....	16-29
FƏSİL II. Nağıllar milli təcrübənin, dəyərlərin və tarixi	
inkişafın göstəricisi kimi.....	30-61
2.1. Tarixi reallıq,etnik ənənə və coğrafi məkan nağılların simvolizmini formalaşdıran faktor.....	30-39
2.2. Azərbaycan nağıllarının simvolizmi və onun milli - mədəni özəlliyi	39-61
NƏTİCƏ.....	62-63
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT.....	64-68

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. İnsan həyatını nağıllarsız təsəvvür etmək mümkün deyil. Nağıllar vasitəsilə insanlar hələ uşaq yaşlarından başlayaraq düşünməyi, yaxşını pisdən ayırmağı, empatiyanı və s. öyrənməyə başlayır. Nağıllar real olmayan, fantastik gücə əsaslanan epik növün janrlarındandır. Ümumilikdə deyə bilərik ki, nağıllar folklor əsaslanan bir janrdır. Nağıllar haqqında çoxsaylı araşdırmalar aparılmış, tədqiqat işləri ortaya qoyulmuşdur. Müasir dövrümüzdə də nağıl janrı, bu janrın özəllikləri, simvolikasını dünya tədqiqatçıları tərəfindən araşdırılan məsələlərdəndir. Mövzunu aktual edən səbəblər sırasında aşağıdakıları qeyd edə bilərik:

1. Nağıllardakı mövzu və problematikanın bütün dövrlər üçün aktuallığı;
2. Milli personajların və simvolizmin köklərinin təhlil edilməsi;
3. Dünya xalqlarının mifoloji təsəvvürlərinin milli nağıllarla müqayisəsi.

Yuxarıda sadalanan məsələləri daha geniş şəkildə şərh edək.

Nağıllarda yer alan personajları təhlil etdiyimiz zaman əşya, heyvan, bitkilərin şəxsləndirilməsinin şahidi oluruq. Bu şəxsləndirilmə ilə nağıllar vasitəsilə oxuculara müxtəlif hisslər, duyğular aşılır. Məhz bu kimi məsələlər müasir dövr üçün aktualdır. Nağıl personajlarının bu və ya digər xalqlarda daşdığı anlam, əşya və hadisələrin bir mədəniyyətdən digər mədəniyyətə keçiddə qazandığı mənə və s. kimi məsələlər xüsusi tədqiqat tələb edir. Məsələn, tovuzquşu hindlilərin mədəniyyətində fərqli anlam ifadə etdiyi halda, xristianlıq dinini qəbul etmiş xalqların koqnitiv tərəküründə fərqli mənalar daşıyır. Eynilə də dünya xalq nağıllarında yer alan kəpənəklərə Avstraliya, Vyetnam, Yapon xalq nağıllarında yanaşma fərqlidir. Hər bir xalqın mifoloji tərəküründə bu və ya digər məvhumlar fərqli simvolik sistemdə özünü göstərir. Nağıllarda bu cür məsələlərin araşdırılmasına, daha geniş tədqiqinə ehtiyac vardır. Dissertasiyada tədqiqata cəlb olunan məsələlər də məhz bir daha bu mövzunun aktuallığının göstəricisidir.

Tədqiqatın obyektı. Təqdim olunan elmi işin obyektı şifahi xalq ədəbiyyatının epik növünün ən qədim və geniş yayılmış növü olan nağıl və personajlardır. Tədqiqat işimizin araşdırılmasında həm milli, həm də dünya xalqlarının nağıllarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın predmeti. Tədqiqatın predmetini nağılların mənbələri, xalqlar arasında daşdığı simvolik məna, personajların milli-mədəni özəlliyi və s. təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dünya xalqları və milli nağılların mənbələri, personajların və obrazların müəyyən bölgülər əsasında tədqiq etmək, nağılların univerallıqlarını üzə çıxarmaq, oxşar və fərqli xüsusiyyətlərin araşdırılması əsas məsələlərdəndir. Burada nağılların məzmun, dil və üslub xüsusiyyətinə, simvolizm sisteminin mahiyyətinin açılmasına diqqət yönəldilir. Yeri gəldikdə yerli və xarici mənbələrdən istifadə edilməklə müqayisələr aparılır. Nağıllardakı simvolika və bu kimi məsələlərin araşdırılması qarşıya məqsəd olaraq qoyulur. Sadalanan bu kimi məqsədlərə müvəffəq olmaqdan ötrü də dissertasiya işində bir sıra vəzifələr qarşıya qoyulmuşdur:

- Dünya xalqlarının nağıllarının simvolizmini açmaq;
- Milli nağılların simvolikasını müəyyənləşdirmək;
- Nağıllardakı tarixi reallığı, etnik ənənə və coğrafi məkanla bağlı faktları üzə çıxarmaq;
- Milli nağılların özəlliyini açmaq.

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti. Elmi iş dünya xalqlarının və milli nağılların özəlliklərinin öyrənilməsində elmi mənbə kimi maraq doğurur. Nağılların araşdırılıb təhlil edilməsi, personajların özünəməxsusluğu müasir və fərqli aspektlərdən tədqiq edilməsi dissertasiyada öz əksini tapmışdır. Dünya xalqlarının mifoloji fərqliliklərinin araşdırılmasında dissertasiya işi elmi-nəzəri və tədqiqi əhəmiyyət daşıyır. Dissertasiyadan eyni mövzulu məqalələrin hazırlanmasında, mühazirə və seminarlarda, kurs işlərində mənbə kimi istifadə etmək olar.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti. Dissertasiya mövzumuzla bağlı xüsusi araşdırmalara böyük ehtiyac olduğu üçün bizim tədqiqat işimizin kifayət qədər praktik əhəmiyyətə malik olduğunu əminliklə söyləyə bilərik. Belə ki, çoxsaylı araşdırmalar edərək, müqayisəli şəkildə tədqiq etdiyimiz “nağılların personajları mentallığı”, “simvolika məsələləri” və s. kimi məsələlərin açıqlanması bakalavr pilləsində müdafiə ediləcək diplom işləri üçün, bu mövzu ətrafında tədqiqat aparənlər üçün, eyni zamanda magistr dissertasiya işləri üçün mənbə rolunu oynaya bilər.

Tədqiqatın fərziyyəsi.

- Azərbaycan və dünya xalqlarının nağıllarında obrazların təhlil edilməsi, onlar arasındakı oxşar və fərqli cəhətlərin araşdırılması, aşkara çıxarılması tədqiqat işimizin əsasını təşkil edir;
- nağılların tədqiq edilməsindən əvvəl mövzunun daha aydın izah edilməsi üçün simvolizm sisteminin mahiyyətinin açılması əhəmiyyətli hesab olunur;
- milli və dünya xalqlarının nağıllarında yer alan personajların təhlil edilməsini, müqayisəli şəkildə oxşar və fərqli cəhətlərin göstərilməsini və bir sıra ədəbiyyatlarda, məqalələrdə istifadə edilməsinə nümunələrin verilməsini mövzunun daha aydın qavranılması üçün əsas hesab edirik.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar.

- hər bir cəmiyyətin tarixi prosesdəki ənənəvi həyat tərzi, dəyərləri, hadisələrə yanaşma üsulu nağıllarda öz əksini tapır;
- dünya xalqlarının nağıllarında simvolik sistem özünəməxsusluğu ilə seçilir;
- milli nağıllar simvolik sistemin özəlliyi ilə seçilir;
- tarixi reallıq milli nağılları formalaşdırən faktorlardan biridir;
- etnik ənənə faktoru özünü milli nağıllarda qabarıq şəkildə əks etdirir;
- milli nağıllarda coğrafi məkan amili nisbi mahiyyət daşıyır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiyada tədqiqata cəlb olunan mövzu Azərbaycan elmi-nəzəri fikrində yenidir. Nağılların personajları mentallığı, milli mədəni dəyərləri əks etdirməsi haqqında tədqiqat işi yazılsa da əksər hallarda sadəcə nağıllar haqqında məlumatlar toplanılmış, ayrılıqda simvolika məsələsinə bəzi kitablarda qısa məlumat xarakterli yazılarla toxunulmuşdur. Xüsusilə bu sahədə M.H.Təhmasibin, M.Seyidovun, R.Qafarlının, O.Əliyevin və başqalarının nağıllarla bağlı tədqiqatlarında məlumatlara rast gəlirik. Lakin bütövlükdə bu mövzu, yəni milli personajların və simvolizm köklərinin təhlili məsələsi ilə bağlı geniş tədqiqat işinə rast gəlinmir. Bütün bu yazdıqlarımız Azərbaycan xalqının dünya dil mənzərəsinin formalaşmasına səbəb olan amilləri aşkar etməyə kömək edir və xalqımızın dərin tarixə sahib olduğunu bir daha sübut edir. Bu sahədə çoxsaylı tədqiqata, xüsusilə də nağıllarla bağlı çoxsaylı araşdırmalara alman, ingilis, rus alimlərinin yaradıcılıqlarında rast gələ bilirik. Məhz bu kimi tədqiqatçıların araşdırmalarından bəhrələnərək dissertasiya işində nağıllarla bağlı mühüm nüanslar, simvolika, universallıq və s. kimi məsələlərin araşdırılması və müqayisəsi tədqiqatımızda yeni fikirləri sürməyimizə zəmin yaradır.

İşin aprobasiyası. Mövzu ADU-nun “Ümumi dilçilik” kafedrasında “Nağılların personajları mentallığı və milli-mədəni dəyərləri əks etdirən amil kimi” mövzusu istiqamətinə uyğun olaraq yerinə yetirilmişdir. Mövzu ilə bağlı 1 elmi məqalə yazılmışdır.

İşin strukturu. Dissertasiya işi giriş, iki fəsil, nəticə və elmi işin tədqiqi zamanı istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

I FƏSİL

DÜNYA XALQLARININ NAĞILLARININ SİMVOLİZMİ

1.1. Nağıllarda simvolların və obrazların universallığı

Anonim xalq ədəbiyyatı nümunələrinin ən geniş yayılmış ünsürlərindən biri də nağıllardır. Dünya dillərində müxtəlif terminlərlə ifadə edilən nağıllarla bağlı müxtəlif təriflər verilmişdir. Ümumi ifadə ilə desək, nağıllar hər cəmiyyətin tarixi prosesdəki ənənəvi həyat tərzini, dəyərləri, hadisələrə yanaşma üsulları kimi gündəlik hadisələrin xalq təxəyyülü yolu ilə anlatma formasıdır. Nağıllarda əsasən, təbiətdə və real olmayan aləmdə canlandırılan qəhrəmanların əhvalatları danışılır.

Nağılların əsas xüsusiyyətləri:

1. Nağıllar ümumilikdə nəsr ilə yazılan mətnlərdir.
2. Nağılların əsasən başlığı olmur. Ya danışan tərəfindən, ya da nağılı yazıya köçürən şəxs tərəfindən adlandırılır. Eyni nağıla fərqli regionlarda fərqli adlar qoyula və nəşr edilə bilər.
3. Heyvan nağılları xaricində nağıllar əsasən uzun hekayə növləridir. Yəni, nağılların dastan və xalq rəvayətlərinə nisbətə daha qısa, əfsanələrdən isə, daha uzun olduğunu söyləmək olar. Bəzi nağıllar danışan tərəfindən bir neçə gecədə tamamlanır.
4. Nağıllarda xalq ədəbiyyat nümunələrinin digər növlərinə - atalar sözü, deyim, dua, qarğış, bayatılar və s. rast gəlinə bilər.
5. Nağıllar əsasən xalqın təxəyyülünün məhsulu olduğuna görə sadə, anlaşılıq bir dilə sahibdir. Nağıllarda bəzi motiv, formal söz, danışmaq məntiqi kimi ünsürlər yönü ilə beynəlmiləl, bəhs keçən regionun şivə xüsusiyyətlərini, mədəni ünsürlərini daşması yönü ilə isə milli xarakter daşıyır.
6. Nağıllar üç hissədən ibarətdir:
 - I. Nağıllın əvvəli, yanılmaclar
 - II. Nağıllın özü, əsas hadisələr

III. Nağılın sonu, “üç alma, ya da dilək” olaraq adlandırılan müxtəlif ifadə sonluqları

7. Nağılların müəyyən hissələrində qəlibləşmiş sözlər vardır. Bunlar formullar adlanır, formullar ümumi olaraq başlanğıc, keçid və bitiş formulları olaraq sinifləndirilə bilər. Lakin, nağılın növündən və məzmunundan asılı olaraq, istifadə olunan formullar müxtəlif formal ünsürləri özündə birləşdirir.

Simvolizm cərəyanı 1870-1880-ci illərdə Fransada parnasizmə qarşı reaksiya bildirmək üçün ortaya çıxmışdır. 19-cu və 20-ci əsrin əvvəllərində başda Fransa olmaq üzrə Almaniya, Belçika və Rusiyada bu cərəyan geniş şəkildə yayılaraq öz tərəqqisini yaşamağa başladı. Simvolistlər sadəcə müxtəlif sənət və ədəbi sahədəki məzmun, formaları deyil, eyni zamanda bədii-incəsənət yaradıcılığa qarşı olan münasibəti də köklü şəkildə dəyişdirməyə öncüllük etmişlər.

Simvolizm termini ilk dəfə Fransız şairi Jean Moreas tərəfindən 1886-cı ildə Le Figaro qəzətində yayımlanan “Le Sybolisme” adlı manifestində istifadə olunmuşdur. Jules Laforgue, Paul Claudel, Henri de Rainier, Belçikalı Maurice Maeterlinck, Emile Verhaeren kimi bir çox şair və ədəbi tənqidçilər də fransalı simvolistlər hərəkatına qoşuldu. Simvolistlər duyğu və hisslərini simvolik kəlimələrin musiqisiylə anlatmağa çalışır. Onlar, qəlibləşmiş ifadələrdən qurtularaq, insanın yaşantısındakı duyğuları yeni və öyrəşilməmiş bəzi simvollar, işarələr vasitəsilə yeni düşüncələr ifadə etməyə çalışırdılar. Bu yolla isə, yeni sözlər törəməyə başlamışdır.

Simvol əşyanın xüsusiyyətlərini əks etdirən əlamətdir. Simvolizmin ayrıca, xüsusi bir mərhələ kimi yox, mərhələlərin özündən doğan bir şaxə kimi qiymətləndirilməsi məqsədəuyğundur. Həm də, simvol epik düşüncənin daxili keyfiyyətidir. Ayrı-ayrılıqda animizmin, totemizmin əks olunduğu folklor mətnlərində simvol həm də işarələr sistemidir [17, s.10]

Simvol nədir? sualına aşağıda qeyd olunan təriflərlə cavab vermək olar:

- Simvol özündən başqa bir reallığa diqqət çəkən, bir şeyin yerinə keçən və ya onu təsir edən bir əşya, bir hərəkət və ya insanlar tərəfindən dizayn edilmiş bir işarədir.
- İnsan düşüncəsində görülə bilməyən bəzi şeyləri, onunla əlaqəli şəkildə görülə bilən bir formada təsvir edən şeylərə simvol deyilir.”
- Duyğularla idrak olunmayan şeyləri dərk edilə bilən bir hala gətirən şeylərə və ya işarələrə simvol deyilir.
- Hazır olmayan və ya idrak olunması mümkünsüz olan hər hansı bir şeyi, təbii bir mütənasib olaraq zəhnə dəvət edən xüsusi əlamətə simvol deyilir.
- Simvol bəzi şeylərin bilinməsini təmin edən, görünən işarələrdir.
- Simvol bir mədəni mühitdə müəyyən bir duyğu, akt və ya münasibəti göstərən bir ünsür, bir deyim, bir sistem, bir əşya və ya bir fərdi ifadə edir.
- Simvol bilinən bir forma ilə onun simvollaşdırdığı əşya arasında təbii olmayan bənzətməyə əsaslanan müvafiq fikri ifadə edir.
- Bir başqa sözlə, bir əşyaya və ya mücərrəd bir ünsürə əlavə olunan hiss edilə bilən bir təsəvvürdür.

Nağıllardakı universal simvollar hər xalqın mədəniyyətində fərqli mənə daşıyır. Məsələn, ağ göyərçin bir çox xalqlarda “sevgi”, “sülh” simvolu hesab olunur, bəzi xalqlar isə “xəbərçi, xəbər gətirən” mənalarını yükləmişdirlər. Ağ göyərçin bundan başqa, “məsumluq, saflıq” simvolu hesab olunur.

Hindistan mədəniyyətində tovuzquşu çox əhəmiyyətli simvollardan biri hesab olunur. Nağıllarda da bir sıra simvolik mənalar daşıyan tovuzquşuna rast gəlmək mümkündür. Tovuzquşu savaşı tanrısı Lord Kartikeyanın, müdriklik və sənət tanrısı Saravastinin simvolu hesab olunur. Lakin, xristiyanlığı qəbul etmiş xalqların mədəniyyətində tovuzquşunun quyruq tüklərindəki “gözlər” “hər şeyi görəni Tanrı” mənasını ifadə edir.

Digər populyar universal simvollarından biri də kəpənəklərdir. Zərifliyi, qanadlarının çırpılması, xüsusilə də tırtıldan metamorfozunun daha gözəl və güclü bir şeyə təkamül etməsiylə kəpənəklər ümumi mənada ruhun, yenidən dirilişin, qadınlığın simvolu hesab olunur. Avstraliyada yaşayan yerli xalqa kəpənəkləri “digər dünyadan qayıdan ruhlar” olaraq adlandırırlar. Vyetnamda isə, kəpənək “uzun ömür” mənasını daşıyan simvoldur. Yapon nağıllarında kəpənək “zərif qadını” və iki kəpənək isə, “evlilikdəki xoşbəxtliyi” ifadə edir. Çin mədəniyyətində qara kəpənək “ölümü” simvolizə edir.

Dünya xalqlarının bir çox nağıl nümunələrində müxtəlif simvol və obrazlara rast gəlmək mümkündür. Hər bir xalqın öz etnik tərkibindən asılı olaraq dəyişən mədəni irsi nağıllara da bariz şəkildə yansımışdır. Nağıllarda istifadə olunan simvolik mənalar aid olduğu xalqın mədəni təfəkkür və dünyagörüşünə görə dəyişkənlik göstərir. Eyni bir məfhum bir xalqın təfəkküründə müsbət, başqa bir xalqın dünyagörüşündə özünün mənfi təsirləri ilə aşkara çıxır. Bu da təbii şəkildə nağıllarda işlədilən simvollarla və ya bu simvolik mənaları canlandıran heyvan, insan, müxtəlif varlıqların obrazlarında görmək mümkündür. Buna görə də, müxtəlif xalqların nağıl nümunələrində istifadə olunan simvol anlayışlarına, danışılan hekayənin dil-üslub xüsusiyyətlərinə və bu nağılların əsas qəhrəmanlarının xarakterik xüsusiyyətlərinin arxa planında təsvir olunan mənalara diqqət yetirək.

Nağılların məzmun xüsusiyyətləri:

- Nağılın özünəməxsus bir məntiqi, funksionallığı vardır. Nağıllarda əsasən yaxşılar qalib gəlir, mükafatlandırılır, pislər məğlub olur və cəzalandırılır. Demək olar ki, əksər nağıllar xoşbəxt sonluqla bitir.
- Nağılların əsas hissəsi fəvqəltəbii məntiq üzərində qurulur. Buna görə də, nağılda keçən hadisələr, məkanlar və qəhrəmanlar fəvqəltəbii xüsusiyyətlərə malik olur.

- Nağılların qəhrəmanlar əsasən, normal insanlar, fəvqəlbəşər xüsusiyyətlərə malik insanlar, heyvanlar, div, cin, pəri, pəri qızı, əjdərha, simurq quşu kimi bir çox müxtəlif xəyali, qeyri-adi varlıqlar olurlar.
- Nağıllarda bəhsi keçən qəhrəmanların xüsusi adları yoxdur. Yəni, bu qəhrəmanları biz, padşah, vəzir, dəyirmançı, cadugər, keçəl oğlan kimi adsız, xüsusi bir şəxsi ifadə etməyən qəhrəmanlar olaraq görürük.
- Nağıllarda çox zaman Hindistan, Çin və s. kimi məkanların adları çəkilsə də, xüsusilə müəyyən bir məkan bildirmir, hadisələr “ İşıqlar ölkəsi, Qaranlıqlar ölkəsi, Qaf dağı” kimi nağıl ölkələri adlandırma biləcəyimiz yerlərdə cərəyan edir.
- Nağıllarda “nağıl motivi” deyilən bir hissə vardır ki, burada nağılın özünəməxsus motivləri onu digər nağıllardan fərqləndirmə xüsusiyyətinə xidmət edir.
- Nağılların simvolik bir quruluşu vardır. Bəzi, obrazlar müəyyən xüsusiyyətləri simvollaşdırır. Məsələn, Keçəl – ağıllılığı, üç qardaş və ya üç bacının ən kiçiyini, yaxşılığı, doğruluğu, çox bilmişliyi simvollaşdırmış obrazdır.

Danimarkalı Hans Kristian Andersenin qələmə aldığı nağıllarda özünəməxsus simvollarından istifadə etmişdir. Burada sadəcə quşlar, heyvanlar, rəqəmlər deyil, eyni zamanda spesifik olmayan anlayışlar da simvollaşdırılır. Bunlar dialektik olaraq ifadə olunur:

1. Aydınlıq – Qaranlıq
2. Buz – Alov
3. Qış – Yaz
4. Həyat – Ölüm

Bu cür ziddiyyətlərə demək olar ki, bütün nağıllarda rast gəlinə bilər. Lakin, Andersenin özünəməxsusluğu ilə bu anlayışları öz üslubu ilə simvollaşdırmasıdır. Yaz,

atəş, işıq - xoşbəxtliyi, buz, qış, qaranlıq - fəlakəti, pisliyi təmsil edir. Həyat və ölüm də nağıllarda Andersenin tərzində simvollaşdırılmışdır.

Nağılların dil və üslub xüsusiyyətləri:

1. Nağıllar əsasən, xalq tərəfindən formalaşdırılan hekayə növü olduğuna görə, sadə və anlaşılıqlı bir dil ilə danışılır. Nağıllar bir sıra motivlər, söz formulları, anlatma tərzinə sahib olur, bunlar da birbaşa bu hekayənin hansı mədəniyyətə, hansı xalqa mənsub olduğunu ifadə edən simvollar hesab olunur.
2. Nağıllar əsasən, “-miş” keçmiş zaman və ya “geniş zaman” məfhumu ilə danışılır. Lakin, bəzi nağıllarda “-dı, -di, -du, -dü” keçmiş zaman şəkilçilərindən istifadə edilir.
3. Nağılların bir çox hissəsində dialoqlara rast gəlmək mümkündür.
4. Hadisələrin cərəyan etdiyi regiondan asılı olaraq, bir sıra şivə və dialektlərdən də istifadə oluna bilər.

Rus dilində nağıl sözünün qarşılığı olan “skazka” (сказка) sözü həm hekayə, həm də nağıl mənasında işlədilir, mənşə olaraq da anlatmaq mənasını verən “skazat’ “ (сказать) feilindən əmələ gəlmişdir. Rus xalq nağılları üç formada əsasən:

- a. Pəri nağılları (volşebniye skazki, волшебные сказки);
- b. Heyvanlarla bağlı nağıllar (skazki o jivotnix, сказки о животных);
- c. Gündəlik, məişət nağılları (bitoviye skazki, бытовые сказки) qarşıya çıxır.

Rus xalq nağıllarında tez-tez təkrarlanan simvollar vardır: yaxşı bir at, boz qurd, qırmızı başlıqlı qız, yaxşı adam və s. Söz kombinasiyaları baxımından rus xalq nağıllarında: bütün dünya üçün bir ziyafət, gözlərin baxdığı yerə get, nə nağılda danışılır, nə də qələmlə anlatılar kimi tipik ifadələr mövcuddur. Rus xalq nağıllarda ümumiyyətlə tez-tez rast gəlinən kəlimələr vardır ki, onlar nağıla xüsusi melodiya, ahəng qatır: sevgili oğullarım, günəş qırmızı, yazılı gözəllik və s. Ümumiyyətlə, rus nağıllarının dil üslubu daha qısa və konkret olur məsələn, qapmaq yerinə -ələ keçirmək kimi ifadələrə tez-tez rast gəlinir.

Ukrayna xalq nağıllarında heyvan hekayələri sosial ünsürlərin varlığı, öyrədici istiqaməti, əyləncəli bir funksiya ilə xarakterizə olunur. Heyvanlar bacı (tülkü bacı), qardaş (qurd qardaş) rolunu oynaya bilər. Heyvanlara insan dilini danışmaq, insan duyğularını təcrübə etmək və insan həyatının şərtlərini şüurlu olaraq qavrama qabiliyyəti qazandırır. Heyvanların sadəcə özlərinə məxsus şəraitdə yaşadıkları və hərəkət etdikləri reallığına rəğmən, canlandırılan bütün aktlar məntiqi olaraq müəyyən bir sosial və əxlaqi bir fikri ifadə edir.

Nağıldakı qəhrəmanlar prinsipli, onların tanınmasını rahatlaşdıran qərarlı xüsusiyyətləri ilə xarakterizə edilir. Qəhrəmanlar cinslər, fərdlər olaraq deyil, ümumi olaraq təsvir edilir, çox zaman idealizə edilənlər isə, həddindən çox şişirdilmiş olur. Qəhrəmanlar bəzən ortaq ifadələrlə, məsələn, “hiyləgər tülkü”, “ağıllı qardaş”, “ağılsız qardaş” kimi xarakterizə olunur. Hər qəhrəmanın xarakterin onun davranışları ilə ortaya çıxar, əsasən də dialoqlar zamanı bu daha aydın şəkildə müşahidə edilə bilər.

Ukrayna xalq nağıllarının növlərindən biri olan pəri nağıllarında əsas simvollar hər zaman uzlaşmır. Biri yaxşı, gözəl, digəri pisliyin, çirkinliyin cisimlənməsidir. Bu, bütün xüsusiyyətlərini, hərəkətlərini, davranışlarını, niyyətini, dilini və bənzər digər ünsürləri müəyyən edən əsas göstəricidir. Qəhrəmanların nağıllarda yerinə yetirdiyi vəzifələrə uyğun olaraq “yaxşı niyyət”, “pislik edənlər” və s. kimi kateqoriyalara ayırmaq olar.

Bu məzmunu sahib olan Ukrayna nağılındakı “Tülkü və Durna” hekayəsindəki əsas xarakter tülküdür. Tülkü çox hiyləgərdir, nağıldakı konfliktə yaradan ilk tərəf odur. Evinə dəvət etdiyi qonağı - durnaya uyğun olmayan və hər şeyi özü yeyə biləcəyi yeməkləri ona təqdim edir. Burada Tülkü, cəmiyyətdəki “tamahkar və egoist” insanları təmsil edir. Bu nağıldakı qəhrəmanları aşağıdakı şəkildə müqayisə etmək olar:

Tülkü	Durna
Hiyləgər	Ağıllı
Tərbiyəli	Adil
Acgöz	Nəcib

Buradakı cədvəldə aydın olduğu kimi, bu xüsusiyyətlərə malik bir çox insan hər zaman cəmiyyətdə mövcud olmuşdur. İki ayrı xarakteri simvolizə edən qəhrəmanların eyni nağılda canlandırılma səbəbi, insana xas mənfi xüsusiyyətləri tənqid və mühakimə etməkdir. Nağıldakı tənqid və mühakimə daha mülayim üslubda oxucuya çatdırılmışdır, lakin oxucu bu müqayisəni anlaya bilməsi üçün hadisələrin ardıcılıqla izləməlidir:

1. Dostluq edirlər.
2. Bir-birini qonaq dəvət edirlər.
3. İlk öncə durna tülkünün evinə gedir.
4. Tülkü durnaya yeyə bilməyəcəyi yeməklər verir.
5. Durna tülkünü qonaq dəvət edir.
6. Tülkü durnanın evinə qonaq gedir.
7. Durna tülküyə yeyə bilməyəcəyi yeməklər verir.
8. Dostluqları bitir.

Alman nağılları şifahi mədəniyyət içində qalmaqdan qurtulub yazılı formaya çevrilməsi dövründə iki qardaş filoloq Jacob Grimm və Wilhelm Grimmin təşəbbüsləri çox əhəmiyyətli rol oynamışdır. Grimm nağılları qədim və bir neçə dəfə işlənmiş mövzu olsa da, günümüzdə hələ də öz aktuallığını qorumağa, müqayisəli ədəbiyyat araşdırmalarından əlavə dilçilik tədqiqatlarında və simvollaşdırma sənətini üçün nümunə olmaqda davam edir.

“Qrimm qardaşları Alman xalqının yaşadığı bölgələri tək-tək gəzərək xalq nağıllarını birbaşa xalqın dilindən dinləyərək bir başlıq altında toplamış, 1812-ci ildən etibarən sırayla nəşr etdirmiş, ən son tamamlanmış halı ilə 1857-ci ildə bir neçə dəfə yayınlanmışdır. Qrimm Qardaşlarının nağıllarında ən çox istifadə olunan isimlər bunlardır:

- Kral – König
- Qadın – Frau
- Kişi – Mann

Gün – Tag

Ata – Vater

Yol – Weg

Qız uşağı – Madchen

Meşə - Wald

Su – Wasser” [70, s.18]

Bu nağıllarda kral obrazı ərtafında formalaşdırılan kraldan sonra gələn qadın və kişi obrazlarına demək olaraq eyni rol verilmişdir. Lakin, kişi obrazının arxasında dayanan ata obrazı ilə əlaqələndirilmiş, qadın obrazı isə ana rolundan daha çox qız uşağı obrazı ilə əlaqələndirilmişdir.

Bu əlaqələr Qrimm nağıllarının bir yanda kral və ata obrazları ilə güc, iqtidar və avtoritarlığı təmsil edən kişi xarakterini, digər yanda isə qız uşağı xüsusiyyətləri ilə güc, iqtidar və avtoritarlığın əksini təmsil edən qadın obrazı üzərində qurulduğunu söyləməyə icazə verir.

“Yatmış gözəl”adlı nağılda deyilir ki, güclü bir hökmdarın bir qızı olur. Kral körpə şahzadənin ad gününü qeyd etmək üçün böyük bir ziyafət təşkil edir və bu mərasimə pərilər də dəvət olunur. Bayramlar zamanı bütün pərilər növbə ilə körpə şahzadəyə gözəllik, sağlamlıq və musiqi istedadı kimi hədiyyələr verirlər. Şənliyə dəvət edilməyən bədxah pəri isə gizli şəkildə saraya gəlir və hər kəsə öz hədiyyəsini təqdim edir və körpənəyə qarğış edir: Körpə 16 yaşına çatanda öləcəkmiş.

Hadisənin sonrakı gedişində qonaqlar arasında daha bir mehriban pəri peyda olur və hələ də ona hədiyyə verməyən bu pəri lənəti aradan qaldırmağa çalışır. Kral qızını qorumaq üçün ölkədə bütün uclu iynələri toplayır. Bütün ehtiyat tədbirlərinə baxmayaraq, şahzadə qızcığaz 16 yaşına çatanda bədxah pərinin qarğıışı gerçəkləşir. Daha sonra Şahzadə və bütün saray yuxuya gedir. Yüz il sonra bir şahzadə sehrli sarayı tapır, yatan gözəl şahzadəni görəndə onu öpür. Şahzadə onu öpən kimi oyanır və lənət sona çatır. Bu isə müasir dünyada yayılmış “Gözəllik dünyanı xilas edəcək” aforizminin təsdiqi kimi

qəbul edilə bilər, məntiqlə şahzadənin gözəlliyi məhəbbət yaradır və sonrakı hadisələr, yəni öpüş insanları həyata qaytarır, onları tilsimdən xilas edir, həyat yenidən davam edir. Obrazların universallığı ilə seçilən Qrimm qardaşlarının ən məşhur nağıllarından “Bremen musiqiçiləri”, ”Ağbəniz və yeddi cırtan”, ”Rapunzel”, ”Yatmış gözəl”, ”On iki qardaş” və b. nağılların adlarını çəkmək olar. Diqqət yetirdikdə Qrimm qardaşlarının topladığı nağıllarda da kiçik balaca məxluq – cırtan obrazına, cırtan personajına rast gəlinir. ”Ağbəniz və yeddi cırtan” nağılında ögey ana tərəfindən pis davranışla üzləşən Ağbəniz meşədə cırtanlarla yaşayır. Nağılda cırtanlar xilaskar rolunu oynayır, bunu biz Azərbaycan nağıllarında da görürük, hətta cırtan obrazı Azərbaycan xalqının milli bayramı olan Novruz şənliklərində də aktiv rol oynayır.

1.2. Milli nağıllarda simvolizm sisteminin özəlliyinin səbəbləri

Azərbaycan ədəbiyyatının əhəmiyyətli parçalarından biri də nağıllar hesab olunur. Nağıllar xalqının tarixini, həyat tərzini, adət və ənənələrini təxəyyül məhsulları ilə bəzəyərək ortaya qoyan, dildən-dilə, nəsildən-nəsilə keçərək ərsəyə gələn bir hekayə anlatma növüdür. Buna görə də, nağıllar Azərbaycan xalq ədəbiyyatında xüsusi yer tutur.

Azərbaycan nağıllarında danışılan qeyri-adi hadisələrlə, fəvqalbəşər xüsusiyyətlərə malik qəhrəmanlarla, nağıl içərisində işlədilmiş qəlib ifadələrlə digər ədəbi növlərdən fərqlənir.

Azərbaycan nağıllarının özünəməxsus bir dili vardır. Nağılın mətn hissəsində istifadə olunan cümlələrdə əsas zaman forması keçmiş zamandır. Cümlələr “-mış⁴” şəkilçiləri vasitəsilə düzəlmişdir. İsim və ya feili isimlərlə qurulan cümlələrdə isə, zaman məfhumunu konkret şəkildə bildirməyən daha çox dolayılıq bildirən “-imiş⁴” şəkilçiləri istifadə edilir. Məsələn:

“Biri var imiş, biri yox imiş, bir padişahın bir oğlu, bir arvadı var imiş” [41, s.5].

Nağılların başlanğıc hissəsində bu ifadə bəzən də “-idi⁴” hissəciyi ilə düzələn keçmiş zaman formasından istifadə olunur. Məs:

“Biri varıydı, biri yoxuydu. Allahın aciz bəndəsi çoxdu. Onların biri də bizim Kür qırağında yaşayan Elmədan kişiydi. Bu yazığın əli xamırlı, qarnı ac idi” [41, s.20].

Yuxarıda qeyd olunan başlanğıc formalarından başqa Azərbaycan nağıllarında aşağıdakı üslubda da qəlib ifadələr, cümlələr işlədilir:

“Hamam hamam içində, xəlbir saman içində, dəvə dəlləklik eylər köhnə hamam içində, hamamçının tası yox, baltaçının baltası yox, orda bir tazı gördüm, onun da xaltası yox. Qarışqa şillaq atdı, dəvənin qıçı batdı. Nağıl-mağıl bilmərəm, bilsəm də söyləməyəm, xandan gəlmiş nökarəm, dinmə böyrünü sökərəm” [39, s.23].

Və ya

“Günlərin bir günündə, Məmmədnəsir tinində, göy imamın belində biri varıydı, biri yoxuydu, Allahdan başqa heç kimi yoxuydu” [40, s.62].

Bu cür qəlib ifadələr formullar adlanır. Formulların əsas səciyyəvi xüsusiyyəti daxilindəki sözlərin təkrar olunmasıdır. Əgər sözlər təkrar oluna bilmirsə, ümumi mətnin bir hissəsini təşkil edə bilmirsə, deməli, əsl formul hesab oluna bilməz. Formullar bütünlükdə və ayrı-ayrı tərkib hissələri ilə təkrar oluna bilər. Yuxarıdakı birinci nümunədə “hamam-hamam içində” ifadəsində formulun tərkib hissələri arasında təkrar olduğunu görə bilərik.

Azərbaycan nağılların bitiş formulları da özünəməxsus şəkildə hazırlanmışdır. Məsələn, “Zəmanənin Hökmü” adlı nağılda sonluq formulu bu şəkildədir:

“Onlar yedi, içdi, yerə keçdi, siz yeyin için dövrə keçin” [40, s. 21-26].

Lakin, “Göy Muncuq” adlı nağılda isə, sonluq hissədə şivədən istifadə olunmuşdur:

“O yedi-işdi, yerə keçdi, siz də addıyın dövrə keçin. Göydən üç alma düşdü, biri mənim, biri özümün, bir də nağıl deyəninin” [40, s.27-33].

“Keçəl Məhəmməd” adlı nağılda bitiş formulu aşağıdakı şəkildə verilmişdir:

“O, yedi, işdi, yerə keçdi, siz də addıyın, dövrə keçin. Onlar mətləbinə çatdılar. Allah hamını mətləbinə çatdırsın” [40, s.34].

“Bacı və Qardaş” adlı nağılın sonu bu şəkildə bitir:

“Tağda üç yemiş yetişdi. Biri sizin, biri bizim, biri onların. Onlar yedilər, o yana getdilər, biz yedik, bu yana gəldik” [47, s.108-110].

Bütün bu nümunələrdə Azərbaycan nağıllarının sonunda da , dünya xalqlarının nağıllarında nağılda yer alan pislərin cəzalandırıldığını, yaxşıların isə, mükafatlandırıldığını görürük. Nağıllar nağıl danışanın yaxşı diləkləri ilə sonlanır.

Azərbaycan nağıllarında atalar sözləri və deyimlərə də yer verilir. Atalar sözləri aşağıdakı xüsusiyyətlərə malikdir:

- a. Atalar sözləri sosial hadisələrin necə baş verdiyini uzun müddət müşahidə etdikdən və sınaqdan keçirdikdən sonra obyektiv müşahidə nəticələrini, yaşlı nəslin təcrübəsini ifadə edən müdrik sözlərdir.
- b. Təbiət hadisələrinin uzun müddət müşahidə edildikdən sonra necə baş verdiyi haqqında məlumatları əks etdirir.
- c. Bir sıra faktlar, fəlsəfələr, müdrik düşüncələri ifadə edərək yol göstərirlər.
- d. Adət və ənənələri özündə yaşadır.
- e. Bəzən müxtəlif inancları da əks etdirirlər.
- f. Atalar sözləri qəlibləşmiş, şablon halına gəlmiş sözlərdir. Hər atalar sözü müəyyən bir qəlib içində, müəyyən kəlimlərlə ifadə olunan sabitləşmiş fikirlərdir. İçərisindəki sözlər dəyişdirələ bilməyəcəyi kimi, cümlə quruluşu da pozulmamalıdır.
- g. Bu cümlələr qısa və konkret şəkildə olur, az söz ilə çox şey ifadə edilir.
- h. Əsasən, bir və ya iki cümlədən ibarət olur, uzun forması daha azdır.
- i. Cümlələrdə ən çox geniş zaman məfhumu, öyüd nəsihət verildiyi zaman əmr cümlələrindən istifadə olunur. Bəzi atalar sözlərinin feilləri ixtisar olunmuşdur.

Buna görə də, nağılların müəyyən hissələrində atalar sözləri həm ümumi məzmunun daha təsirli olmasına, həm də rəngarəngliyini artırmaq məqsədilə istifadə olunur. Atalar sözləri kimi deyimlərə də nağıllar da tez-tez yer verilir. Deyimlərin isə səciyyəvi xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

- a. Deyimlər də atalar sözləri kimi qəlibləşmiş sözlərdir. Bir çoxu məsdər halında olur. Deyimlərdəki sözlər dəyişdirilib yerinə eyni mənalı başqa sözlər qoyula bilməz.
- b. Deyimlər hər zaman feil qəlibləri ilə istifadə olunur.
- c. Deyimlərdə isim və feil şəkilçilərində ixtisarların olması təbii haldır.
- d. Feil, hərəkət bildirən sözlər işlənmədiyi üçün cümlə əmələ gətirməyən deyimlər də vardır.
- e. Qafiyəli deyimlər də vardır. “Azacıq aşım, ağrımaz başım”. Qafiyəli deyimlərdən nağıllar da tez-tez istifadə olunur.
- f. Deyimlərdə arxaik sözlərə rast gəlinə bilər.
- g. Deyimlərin özünə məxsus hekayələri vardır. Bəzi nağıllarda əsasən də, öyüdnəsihət xarakterli deyimlərdən istifadə olunarkən bu hekayələrdən qısa şəkildə bəhs olunur.

Azərbaycan nağıllarında istifadə olunan atalar sözü və deyimlərin simvolizə etdiyi mənalər anlaşıqsız ola bilər. Məsələn, “Yabaynan doğa içmək” deyimi, məntiqi şəkildə düşünüldükdə reallaşması mümkünsüz bir hadisədir. Çünki, yaba – çəngələ bənzəyən, tarlada, sahələrdə istifadə olunan alətdir. Bu alətlə dovğanın içilməsi qeyri-mümkündür. Nağılda işlənmiş forması aşağıdakı kimidir:

*“Milçək mindik, Kür keçdik, **yabaynan doğa içdik.**”*

Burada bu deyimə işlənməsindəki əsas məqsəd qəhrəmanların çətin olan bir işi yerinə yetirdiklərini ifadə edərkən mənanı daha da qüvvətli şəkildə oxucuya çatdırmaqdır. Həm də, nağılların tipik cümlələrinə oxşardır, ümumi ahəngin qorunmasına xidmət edir.

Bundan başqa “Ovçu Pirim” nağılında işlənen “*Xoruzun sözü Pirimin ağına batdı, evə gedən kimi elə də elədi, arvadı döyüb qovladı.*” cümləsində “ağına batmaq” ifadəsi verilmişdir. Bu ifadə isə, ilk baxışda oxucuya mənası tam şəkildə aydın olmaya bilər, çünki sözün ağına batması qeyri-realdır, burada ifadə olunması nəzərdə tutulan əsas məna xoruzun fikriylə ovçu Pirimin razılaşması, ona bu fikrin məntiqli gəlməsidir.

“Baxdılar ki, şeytan papağını əyri qoyub burada dayanıb.”

Bu cümlədə isə, “papağını əyri qoymaq” ifadəsi işlənmişdir. Nağılı danışan şəxsin burada ifadə etmək istədiyi fikir “kefi yerində olmaq”-dır. Yəni, tutulan işin pis olduğunu ifadə etmək üçün işlədilən deyimdir.

“Özün cəmləşdirdi, bir qoşa təpik vurub atıldı, tər lan turaca qonan kimi qondu atın belinə”

Başqa bir nağılda işlənən bu cümlədə isə, “tər lan turaca qonan kimi” deyimi işlənmişdir. Bu deyimi, göz önündə canlandırıdığı təsvir ilə yox, ifadə etdiyi məna ilə başa düşmək lazımdır. “Həşimlə, cəsur bir şəkildə” mənasını daşıyır.

“Xanımlar, varın verən utanmaz.”

Yuxarıda verilən atalar sözü “ Özündən bir şey istənilən şəxs əlində nə varsa onu verə bilər, verdiyi şeyin az və ya ucuz olmasından utanç hissi duymamalıdır.” mənasını daşıyır. Nağılda bu cür atalar sözlərinə yer verilməsindəki əsas məqsəd oxucunu yaxşılığa şövq etməkdir. Paylaşmağın, yaxşılıq etməyin insanın sahib olduğu mal-mülklə əlaqəsi olmadığını, niyyətin önəmli olduğu burada vurğulanır.

“Motala dadanan köpək bir də gələr.”

Bu deyimdə, insana xas olan mənfi xüsusiyyət kimi “sırtıqlıq, üzsüzlük” tənqid edilir. Bunun üçün “köpək” burada simvol kimi təqdim olunmuşdur, əslində insane yaraşmayan bu xüsusiyyətləri “köpəyin” timsalında göstərərək, bu çirkin, iyrənc xüsusiyyətdən mümkün qədər uzaq durmaq tövsiyə olunur. Bir növ cəmiyyətdə müşahidə edilən bu xarakterə malik insanlar tənqid edilir, deyim vasitəsilə bu xüsusiyyətin bütün neqativliyi ortaya qoyulur.

“Tay İbrahim dadanmışdı, şeytan zoğalın dibini kəsən kimi, hovuzu gözdən qoymurdu.”

Yuxarıda verilən başqa bir deyimdə isə, bənzətmə istifadə olunaraq situasiya canlandırılmışdır. “Şeytan” burada simvoldur, İbrahimin hovuzda dadanmasını “şeytanın zoğal ağacına dadanmasına” bənzədilir. Burada, İbrahimin hovuzda dadanmasının

necəliyi şişirdilir, həm də “şeytan” simvolundan istifadə edilərək, yaxşı bir əməl olmadığı vurğulanır.

Nağıllarda simvol hesab olunan bəzi obrazlar vardır. Bu simvolik obrazlardan bəziləri bunlardır:

Keçəl: hiyləgərliyi

Kosa: iki üzlülüğü

Ögey Ana: pisliyi və zülmü

Ögey bacı: qısqanclığı

Kiçik qardaş: zəka və şansı

Qoca: xeyirxahlığı və müdrikliyi simvolizə edir.

Azərbaycan nağıllarında təqdim olunan qəhrəmanlar da öz timsalında simvolik obraz yaradaraq, nağılın mahiyyətini daha fərqli üsul ilə oxucuya ötürülməsinə kömək edir. Məsələn, Keçəl: Azərbaycan nağıllarının ən maraqlı, ən canlı simalarından biridir. Keçəl aşağı təbəqəyə mənsub, yoxsul bir gəncdir. Dolanışığını təmin edə bilməsi üçün nə torpağı, nə sərmayəsi, nə işi, nə peşəsi, nə də cəmiyyətdə müəyyən bir mövqeyi vardır. Bir çox nümunədə yaşlı anası ilə birlikdə yaşayır, anasının yün əyirərək qazandığı məvacib ilə dolanır.

Xarakter olaraq biraz tənbəldir, ama işləmək və qarnını doyduzdurmaq məcburiyyətində qaldığı zaman elə şeylər edər ki, igidlik, padşahlara öz ağıl gücünü göstərərək vəzirlərə öz hünərini nümayiş etdirir. Qısaca ifadə etsək, tənbel ama eyni zamanda çevik, bacarıqlı və çoxbilmiş xarakterə malikdir.

Nağıllarda yer alan padşahlar bəzən nağılın başından bəri taxtda oturan şəxslər olaraq qarşımıza çıxarkən bəzən də müxtəlif səbəblərdən ötrü sonradan padşah olurlar. Bu səbəblər arasına quş uçurdulması, uçan quşun padşah olacaq şəxsin başına qonması, xalq tərəfindən sevilmə və xalqa zülm edən padşahın yerinə keçmə, ölkənin başında olan bir bəlanı aradan qaldırması nəticəsində taxta çıxma kimi halları sadalamaq olar. Göründüyü kimi, nağıllarda “quş” simvol olaraq, var-dövlət, taxt-tac mənaları daşıyır. Xalqın gözündə xüsusi dəyərə malik olduğunu vurğulamaqla əslində, nağıl danışan

şəxs oxuyuculara bu simvola diqqət çəkərək onun əsl mənasının başa düşülməsinə şərait yaradır.

Nağılların bir çoxunda baş rolda padşahlar yer almaqdadır. Padşahların Azərbaycan nağıllarında hadisələrə olan təsiri daha çox mənfi yöndə təsvir edilir. “Keçəl Məhəmməd” adlı nağılda Məhəmmədin arvadına aşiq olan padşah onu əldə etmək üçün müxtəlif oyunlar oynayır. Sonda isə, padşah bütün adamları ilə birlikdə ölür. Nağıllarda padşahların xalqdan birinin arvadına aşiq olması çox rast gəlinən hal deyildir. Lakin, nağılın sonunda yaxşının qalib gəlməsi təsvir olunduğundan “xainlik” pis davranış kimi vurğulanır və bu xüsusiyyət padşah obrazı timsalında simvolizə edilmişdir.

Azərbaycan nağıllarında Vəzir obrazı neqativ simalardan biridir. Zalim, pulgir, aşağı təbəqənin insanı ilə yaxşı keçinə bilməyən bir tipdir. Vəzir obrazı mənfi yönü ilə nağılda bir çox əhəmiyyətli məsələlərin oxucunun nəzərinə çatdırılmasına şərait yaradan universal obrazlardan biridir.

Azərbaycan nağıllarında simvolik obrazlardan biri də “Dərviş” adlanır. Dərvişlər xoş xarakterli və Tanrıya olan böyük bağlılıqları, inancları səbəbiylə Tanrı tərəfindən onlara bəxş edilən möcüzələrlə daim nağıl qəhrəmanlarına yardım edirlər. Nağıl qəhrəmanı dara düşdüyü an qəflətən ortaya çıxır, onun problemlərini həll etdikdən sonra yenə qeyb olurlar. Etdikləri yaxşılıq qarşısında təşəkkür belə gözləmir.

Yeni yaxşı bir xarakter olan dərvişlər uşağı olmayan pahaşlara, digər cütlüklərə yardım edir. Onlara ümumilikdə, bir alma verir və bu almanı ikiyə bölərək yedikləri zaman uşaqları olacağını söyləyir. Bu almanı yeyən cütlüklərin nağılın digər hissəsində həqiqətən uşaqları olduğu müşahidə olunur. Buradakı “alma” da simvolik mənə daşıyır. Bərəkət, xoşbəxtliyin meyvəsi, Allahın mərhəməti kimi bir sıra mənalar yüklənir.

Xalq nağıllarında ümumiyyətlə ağsaqqalı yaşlı adam, dərviş, pir, xızır kimi adlarla bir sıra obrazlarla qarşılaşmaq mümkündür. Bu tiplər əsasən, nağıl qəhrəmana yardım edəcək şəxs qismində canlandırılır. Belə xeyirxah şəxslərin nağıllarda varlığının əsas anlamı isə, Allahı, ümidi işarə edir. Nə qədər çətinliklə üzləşsə belə nağıl qəhrəmanı

yaxşılığın tərəfində durduğuna görə Allahın ona rəhm etdiyini, çarəsiz anda qaldığı zaman heç gözləmədiyi anda onun üçün ümid göndərdiyi təsvir edilir.

Divlər isə nağıllarda çox güclü, ama eyni zamanda axmaqlığı, düşüncəsizliyi simvolizə edir. Dağları yerindən oynada bilər lakin, ucuz bir sözə inanıb öz qazdığı quyuya düşən bir tip kimi canlandırılır. Məsələn, “Məlik Cümşüd” nağlında div Məlik Cümşüdün sözünə güvənərək onu təhlükəli yerlərə aparır, lakin, göz görə-görə həyatına son verilməsinin qarşısını ala bilmir. Beləliklə, div tip olaraq cəmiyyətdə var olan bəzi axmaq davranışlara, gücündən, ağılından düzgün istifadə edə bilməyən insanlara işarə edir.

Tülkü və canavar Azərbaycan nağıllarının bir-biriylə keçinə bilməyən iki qəhrəmanıdır. Tülkü hiyləgər, oyunbaz, min cür hiylə bilən bir heyvan olaraq canlandırılır. Onun, bilmədiyi şey, gedib görmədiyi yer yoxdur. Canvar isə, qəzəbli, yırtıcı, tülkünün şirin dilinə hər zaman aldanan, tələyə düşüb kötək yeyən dəyərsiz bir tipdir. Hər iki heyvan cəmiyyətdə yaşayan iki müxtəlif xarakteri, ona məxsus əsas xüsusiyyətləri əks edirməsi məqsədilə bənzətmə, köçürmə yolu ilə uyğunlaşdırılmış nağıl qəhrəmanlarıdır. Hadisələr iki heyvan və başqa heyvanlar arasında cərəyan etsə də, danışan bu hekayələrdə insana məxsus yaxşı və pis cəhətləri vurğulamaq, uşaqları və oxuyucuları bu xüsusiyyətlərə qarşı tənqidi düşüncə yaratmaq məqsədiylə canlandırılır.

Azərbaycan nağıllarında da digər xalqlarda olduğu kimi heyvan nağılları mənşə etibarıyla daha qədimdir. Bu qrupa daxil olan nağıllar çox zaman “ataların heyvanlar vasitəsilə gənclərə vermək istədikləri nəsihət və vəsiyyətlər” şəklində qarşımıza çıxmaqdadır. Qısa hadisələr, sadə təsvirlərdən ibarət olan bu şifahi danışmaqlar ədəbi düşüncənin inkişafıyla nağıla çevrilmişdir. Zaman keçdikcə, heyvanların möcüzəli həyatından götürülən nümunə insanların gündəlik məişət problemləri və məsələlərini köçürülərək canlandırılmışdır. Azərbaycanda müxtəlif dövrlərdə öküz, inək, canavar, xoruz, ilan və başqa heyvanlar totem olaraq müqəddəsləşdirilmişdir. Zamanla bu totemlər nağılların qəhrəmanlarına çevrilmişdir.

Azərbaycan nağıllarında heyvanlar haqqında nağıllar ayrı bir kateqoriyanı təşkil edir. Bu kateqoriya isə, özlüyündə, ev heyvanları, vəhşi və əhlilləşdirilmiş heyvanlar, insanlar və heyvanlar haqqındakı nağıllar olaraq qruplara ayrılmışdır.

Vəhşi heyvanlara həsr olunmuş nağılların qəhrəmanları yırtıcı heyvan və quşlardır. Hadisələrin meşənin dərinliklərində gerçəkləşir. Məsələn, “Aslanla Dovşan” və “Tülkü ilə Leylək” nağıllarında olduğu kimi, meşə burada hər şeydən təcrid edilmiş birliyi, cəmiyyəti xatırladır. Aslan, şir, ayı, canvar qəddarlığın simvolu hesab olunur. Özündən zəifləri parçalayıb yeyirlər. Onlar güclü, qəddar olduqları qədər, eyni zamanda axmaq və ağılsızdırlar. Çox zaman arzu və istəklərinin qurbanı olurlar. Eynilə, cəmiyyətdə güc, iqtidar sahibi olmaq üçün hər şey edən, sonrasını düşünməyən insanlar kimi bu heyvanlarda bu xüsusiyyətləri ilə canlandırılmışdır. Məsələn, “Aslan və Dovşan” nağılında aslanın meşənin zəif heyvanlarını yemək arzusunun bir dovşanın ağılı və hiyləgərliyi ilə bir quyuda həyatının sonlanması buna örnək göstərilə bilər.

Ev heyvanlarına həsr olunmuş nağıllar, ümumi olaraq təmsil məqsədi daşıyırlar. Mülayim ev heyvanlarının və quşlarının (toyuq, xoruz, ördək, qoyun, at və s.) qonşuluq münasibətləri içərisində balalarını yemləməsi, ehtiyaclarını ödəmək üçün axtarırları təsvir olunur. İnsanlara xas xüsusiyyətlər, heyvan və quşlar vasitəsilə canlandırılır. Qısqanclıq, kobudluq, acgözlük kimi mənfi cəhətlər tənqid olunur. Məsələn, “Hiyləgər Keçi” nağılında qoyun, inək və keçi arasında keçən hadisələrdə keçinin hiyləgərliyi ön plana çıxmaqdadır.

Heyvan nağıllarında insann aləmi ilə heyvan aləmi bəzən bir-birinə qarışır. Heyvan nağıllarında mövzu sadədir, hadisələr təsadüfi xarakter daşıyır, qəhrəmanlar idealizə olunmur. Bu nağıllar məcazi mənalarla zənginləşdirilmişdir. Qəhrəmanların davranış və hərəkətlərində bir-biriylə olan münasibətlərində insanlara xas olan sifətlər gizlənilir. Bu nağıllar sayəsində, bir sıra heyvanlar gündəlik həyatda da simvollaşdırılaraq müəyyən bir xarakteri ifadə edir.

Heyvanlar haqqındakı nağılların mövzusu fərqli xüsusiyyətləri ilə seçilir. Nağıl nümunələrində görüldüyü kimi, nağılın başlanmasını təyin edən əsas xüsusiyyətlər

qəribə hallarla dinləyicilərin marağını, onların diqqətlərini hadisələrin gedişatına yönəltməyə xidmət edir. Real həyat hadisələri ilə başlayan təsvirlər, qəflətən qəribə bir macərəyə çevrilir. Pişiyin dili açılaraq aslanla danışır, mühakimə yürüdür və xarici görkəminin dəyişməsinin səbəbini insanlara bağlayır. Xoruz isə, pul tapdığı zaman danışmağa başlayır. Bunlardan belə nəticə çıxarmaq olar ki, hekayəni danışan şəxs heyvan qəhrəmanlarının adı altında cəmiyyətdəki insan xarakterlərini daha nəcizənə üsulla tənqid edir, hər bir heyvanın bir insan obrazını, ona məxsus xüsusiyyətləri canlandırması üçün uyğun əlamətlərinə görə öncədən müəyyən edir.

Azərbaycan heyvan nağıllarının qarşılaşmalar, dialoqlar, zəncirvari hadisələr əsas xarakterik xüsusiyyətlərindən sayılır. Qarşılaşmalar iki qrupa ayrılır:

1. Heyvanların və quşların bir-biriylə qarşılaşmaları: “Tülkü və Kəklik”, “Tülkü, Tülkü, Tünbəki”, “Şəngülüm, Şüngülüm, Məngülüm” və s. nağıllarda olduğu kimi.
2. Heyvan və quşların insanlarla qarşılaşmaları: “Canavar və Qoca”, “Xoruz və Padşah”, “Əliyar ilə Dovşan” nağıllarında heyvan və quşlarla bərabər insan xarakterləri də aktivdir. Onların qarşılaşması ilə mövzunun əsas düyümləri açılmağa başlayır.

Dialoqlara gəldikdə isə, nağıllarda qarşılaşan heyvanların, quşların və insanların bir-biriylə dialoqları heyvan haqqında nağılların əsas xüsusiyyətidir. “Tülkü və Canavar”, “Ac Canavar” və s. buna misal ola bilər. Yalnız dialoqdan ibarət olan nağıllar da vardır. Məsələn, “Qarı və Pişik” nağılında mövzu insanın təbiət hadisələri ilə (günəş, bulud, yağmur), heyvanlar (köpək, qoyun, siçan, kedi) cansız varlıqlarla (ot) olan dialoqu vasitəsilə açılır. Dialoqlarda real ilə qeyri-real, zəif ilə güclü, ağıllı ilə ağılsız xarakterlər qarşılaşdırılır. Nağıllardakı heyvan, quş xarakterlərini insanlarla dəyişdirdikdə dialoqların normal gündəlik söhbətlərə bənzəməsi çox maraqlı faktdır.

Xalq ədəbiyyatının geniş olaraq qarşımıza çıxan nümunələrindən biri də dua və bəddualardır (qarğış). İbtidai cəmiyyətlərdə inanc, sehir, cadu və fallardan ünsür olaraq qidalanan dualar sağlıq və xəstəlik hallarında, məhsulun bərəkətli olmasında, yağışın

yağmasında, təhlükə və fəlakətin mal-mülkə gəlməməsində, doğumdan ölümə qədərki bəzi mərasimlərdə yaxşı, doğru olduğuna inanılan müsbət diləklərin ruhi, fikri ifadəsini dildə qazanır. Türk-İslam cəmiyyətlərində də bu dualar Şamanizm, Budizm, Manihaizm mədəniyyət mərhələlərini aşaraq İslamiyyətlə daha nizamlı və yeni zehniyyətlə inkişaf etmiş bir şəkildə dildə öz yerini tutmuşdur.

Qarğış isə duanın əksi və ziddi olan lənət, bəla, qəzəb ifadə edən mənfi sözlərdir. Qarğışlar insanın özünə, ailəsinə, cəmiyyətinə və din kimi müqəddəs hesab etdiyi məfhumlara zərəri dəyəcək şəxslərə, düşüncə və fikirlərə qarşı olan davranışlara olan şiddətli bir reaksiyadır.

Azərbaycan nağıllarında da dua və qarğış ifadələrinə rast gəlmək mümkündür. Qarğış ifadələri az sayda gözə çarpsa da, dua ifadələrinə daha tez-tez rast gəlinir.

“Qadan alım, bir əjdaha suyun qabağını kəsib, hər gün onun ağzına bir qız atırıq, qızı yeyənə qədər bir az su axır, biz də götürürük.”

Məsələn, yuxarıdakı cümlədə işlədilmiş “qada almaq” ifadəsi “dərd və üzüntünü paylaşmaq, sənə gələn cəzalar, bəlalar mənə gəlsin” mənasını verir. “Qadan alım” deyərkən, “dərd və üzüntünü paylaşım” mənasında qarşı tərəfə verilən dəyəri çətin günlərdə də ifadə etməyin başqa bir təzahürüdür.

“Bərəkəllah, oğlum, hazırlaş, bir yaxşı molla tapaq, sənə elm öyrətsin.”

Bir başqa cümlədə isə, “Bərəkəllah” ifadəsi qarşımıza çıxır. Nağıllarda yer alan İslam motivlərindən biri də dualardır. “Bərəkəllah” duası “Bu neməti mənim üçün mübarək elə” mənasını daşıyır. Lakin, yuxarıdakı cümlədə daha çox “Afərin” mənasını daşdığı üçün, alqış xarakteri daşıyır.

Dilin ahəng uyğunluğunu, rəngarəngliyini, axıcılığını təmin edən xalq ədəbiyyatı nümunələrindən biri də yanılmaqlardır. Yanılmaqlar məzmun etibarilə, daha doğrusu işlənilmə məqsədi ilə müxtəliflik göstərirlər:

- a. Sayma yanılmaqları
- b. Oyunlar üçün yanılmaqlar
- c. Öz başına oyun olan yanılmaqlar

- d. Ad yanılmacları
- e. Nağıl yanılmacları.

Yanılmaclar da nağıllarda istifadə olunan xalq ədəbiyyatı nümunələridir. Bunlara nağıl yanılmacları da deyilir. Yanılmaclar hazırlanarkən seçilən sözlər ahəngli səslənmə əldə olduğundan nağılda müxtəlif funksiyaları yerinə yetirirlər. Yanılmaclar bəzi sözlərin, səslərin təkrarlanması, ölçü, qafiyə kimi elementlərə bağlı qalması yolu ilə formalaşdırılan mənalı və ya mənasız, müəyyən bir məzmunu olmayan söz sırasına verilən addır. Müəyyənəddici xüsusiyyəti hər hansı bir əsas məzmununun olmamasıdır.

Yanılmaclar qafiyələrlə əldə edilən səs oyunları ilə bir-birinə bağlanmış, müəyyən bir şeir nizamına uyğunlaşdırılmış, bir-birini tamamlamayan xəyalların, düşüncələrin sıralanmasından meydana gəlmişdir. Yanılmaclarla düşüncəyə sadəcə bu şeir elementləri təsir edir, məzmun digər xalq ədəbiyyatı nümunələrində olduğundan daha naməlumdur. Yanılmaclar bir-birinə zidd düşüncələri, mümkün olmayacaq halları bir araya yığıb məntiqi bir neçə nəticələrə yönəltməklə təəccübləndirici təsir yaradır.

Yanılmacların məzmun və anlatma xüsusiyyətlərini aşağıdakı şəkildə sıralamaq olar:

1. Yanılmaclar müəyyən bir məzmunla məhrumdurlar. Növünə görə yanılmacların mənalardan daha çox funksiyaları önəmlidir.
2. Yanılmaclar misra əvvəli və sonu qafiyə, alleterasiya və assonans yolu ilə səs oyunlarından ibarət, müəyyən bir nizamla uyğulaşan, bir-birinə uyğunlaşmayan xəyal və düşüncələrin təzahürü nəticəsində ortaya çıxmışdır.
3. Yanılmaclarla duyğu, düşüncə və xəyallar təzad, mübaligə, çəşdirma, qəribəlik və güldürməyə əsaslanmış bir neçə söz qəlibləri içərisində ard-arda sıralanır.
4. Düşüncələri nəzmin əsas xüsusiyyətləri vasitəsilə yönləndirilərək daha məzmun baxımından qərarlı, uyğun olmayan xalq ədəbiyyat nümunəsi ortaya çıxır. Yəni, yanılmacların əsas göstəricisi qafiyə olduğundan, məzmunla diqqət yetirilmir.

5. Bəzi yanıtmaclar qarşılıqlı sual-cavab şəklində və ya dialoq halında qurulur.

Bəzi Azərbaycan nağıllarında girişdə maraqlı yanıtmaclar verilir:

“Şah oqlu Abbas cənnət məkan

İki qaz bir gidərkan

Taraziya vurdu təkan.

Hamam hamam içində

Xalbir saman içində

Dəvə dəlləlik elər.

Günlərin bir günündə

İsfahının çölündə

Qarışqa şillaq atdı

Dəvə palçıqa batdı.

Bir qoçaq milçək,

Onu dartıb çıxardı.”

(Azərbaycan Folkloru Külliyyatı. S.82)

Azərbaycan nağıllarında rast gəlinən yanıtmaclar nağıla rəngarənglik qatır.

Məsələn,

“Bəli, Hatəm çəkib çarığın dabanını, qırıb yerin amanını, günə bir mənzil, teyyi-mənazil, nağıllarda mənzil olmaz, az getdi, üz getdi, dərə-təpə düz getdi, bir neçə gündən sonra gəldi çıxdı həmin dərviş nişan verdiyi yerə.”

Zaman keçdikcə bu təkərləmələr (yanıtmaclar) nağılçılar tərəfindən folklor improvizasiyasına uyğun olaraq müxtəlif dəyişikliklərə uğrayır. Aşağıdakı nümunələrə nəzər salaq. Məsələn, “Qırx qönçə xanım” nağılında:

“Dedim getmə, qal,

Sən ol abdal.

Mən olum diləfkar.

Dilimdən nə dedim yarə,

Eşq odunu bəyan eylə,

Ya məni öldür, qan eylə,
Ya seyrağıbı gözdən sal” [39, s.58].

Və ya “Tapdıq” nağlında:

“Sizə hardan xəbər verim, az danışanlardan, qaradinməzlərdən, mirt-mirt arvadlardan, küsəyənlərdən, oğrular, yalançılardan, yoldaşa xain olanlardan, vəfasızlardan, əhdinə əməl etməyənlərdən, buzov minib çay keçənlərdən, yaba ilə doğa içənlərdən, xoruz belində bostan əkənlərdən, kosasaqqallardan, göygözlərdən, nə bilim nədən, nə bilim nədən. Lənət 59 quyruqlu yalana, rəhmət quyruqsuz düzə, bir qoz pozana, iki qoz düzənə. Rəhmət yazana, lənət pozana. Söz qalsın, insan getsin, yaxşılıq qalsın, pislik getsin. Dost var olsun, düşmən puç olsun, ağıllı yesin, ağılsız hesablasın” [39, s.59].

Bu cür yanılmaclar nağılda daha çox bir hissədən digər hissəyə keçidin nişanəsi kimi verilir. Məsələn,

“Hatəm dərələrdən yel kimi, təpələrdən sel kimi, badəyi-sərsər kimi, dağları dabanıynan, yolların kənarıynan, günə bir mənzil, teyyi-mənazil, bir müddətdən sonra gəlib çıxdı həmin kor padşahın vilayətinə.”

Göründüyü kimi, qəhrəmanın padşahın vilayətinə gedib çatmasını bildirirək nağılda yeni bir hissənin başladığını xəbər verir.

II FƏSİL

NAĞILLAR MİLLİ TƏCRÜBƏNİN, DƏYƏRLƏRİN VƏ TARİXİ İNKİŞAFIN GÖSTƏRİCİSİ KİMİ

2.1. Tarixi reallıq, etnik ənənə və coğrafi məkan nağılların simvolizmini formalaşdıran faktor

Nağıllar möcüzələr, maraqlı macərələr, gəzintilər, gözlənilməz qəhrəmanlarla görüşlərlə dolu bir dünyadır. Nağıl mahiyyətə şifahi anonim xalq ədəbiyyatının məhsuludur, onun qəhrəmanları arasında qeyri-adi şəxslərin və ya varlıqların rast gəlinəndiyi, təsvir olunan hadisələrin tamamilə qeyri-real olduğu, məkan və zaman elementinin həmişə qeyri-müəyyən olduğu povest(heykayə) növüdür.

“Nağılı hekayə və dastan kimi janrlardan fərqləndirən ən mühüm əsas xüsusiyyət onun reallığa uyğun olmayan elementləri ehtiva etməsi və hekayələri reallığa oxşatmağa çalışmamasıdır” [80].

“Nağıllarda hadisələr naməlum zamanda baş verir. Türk dilində naməlum keçmiş zaman üçün ən uyğun zaman öyrənilmiş keçmiş zaman olduğu üçün bütün nağıllar adətən bu zamanla danışılır, görülən keçmiş zaman ümumiyyətlə işlədilmir, lakin bəzən hadisələr indiki zamanda da cərəyan edir” [80].

Bizim təfəkkürdə nağıl termini ilk növbədə Zoluşka, Əli Baba və Qırx quldur, Kəloğlan kimi milli və beynəlxalq şifahi ənənənin məhsulu olan xalq nağıllarını əhatə etsə də, şifahi ənənənin məhsulu olmayan, yəni müəllifi məlum, qələmə alınmış əsərləri də əhatə edərək nağıl şəklində də bu janra daxil olur. H.K.Anderson, S.S.Axundov və başqalarının yazdığı nağıl silsiləsi bu qəbildəndir.

Sakaoğlunun fikrinə görə,nağıl sözü türk dilinə ərəb dilindəki “məsəl” sözündən keçmişdir. Anadoluda nağıl “metel, məsələ, matal, hekayə, hikiyyə, hekəyə, nisbət, bard və nagil” kimi də işlənir” [54, s. 3].

Bununla yanaşı Sakaloğlu “Nağıl Araşdırmaları” adlı kitabında yazır: "Hadisələrin yeri və vaxtı bilinmir; pəri, nəhəng, cin, əjdaha, ərəb bacısı kimi qəhrəmanları və müəyyən insanları təmsil etməyən hekayələrdir" [54, s. 159].

“Nağıllar nağıl tədqiqatçıları tərəfindən müxtəlif yollarla təsnif edilmişdir. Nağılları növlərinə görə təsnif etmək üçün ilk cəhd alman nağıl tədqiqatçısı J. G. Von Hahna aiddir. Antti Aarnenin 1910-cu ildə J.G.Von Hahnın nağıllar haqqında bölgünün çətin olduğunu irəli sürərək nağıl sahəsində nağılların təsnifatı üzrə ilk mühüm tədqiqatı ortaya qoymuşdur” [50, s.128].

Azərbaycan xalq inancında “cild dəyişmək”, ”dondan-dona girmək” və s. kimi deyim və inanclar totemist və animist fəlsəfə və təcəssüm inancına uyğun olaraq şamanizm mərasiminin qalıqları kimi şərh edilə bilər. Nağıl və əfsanələrdə tez-tez rast gəlinən göyərçin, canavar, quş, ceyran, ilan, ağac, bitki, daş, qaya və s. kimi varlıqlara çevrilmək və ya naxışları dəyişmək ruhun bədən çevrilməsinin göstəricisidir. Bunun bir təzahürü budur ki, xalq nağıllarında qəhrəmanlar cəmiyyətdə öz şəxsiyyətlərini gizlətmək üçün maskalanaraq meydana çıxır, bununla da hadisələrə başqa prizmadan baxmaq imkanı əldə edərək bəzi xoşagəlməz halları ortaya qoyurlar. Türk nağıllarında yer alan tarixi şəxsiyyətlərdən biri olan Şah Abbas personajına nəzər salsaq görərik ki, o hər dəfə öz vəziri ilə “təgyir libas” olaraq şəhərə çıxar, hadisələrdən xəbər tutarmışlar.

Şah Abbas satirik ifadəsi ilə nağılların təşəbbüskarına çevrilməklə yanaşı, bir çox nağıllarda və xalq nağıllarında baş qəhrəman rolunda debüt etmişdir. Şah Abbas bütün söz-söhbətlərdə, nağıllarda, nağıllarda “şaxtaları dəyişir”, səfərə çıxır və ya camaatın içinə girir, qiyafədə, ümumiyyətlə “karayaka paltı” (adi xalq paltarı), “dərviş paltosu”, “alverçi/bazar paltarı” geyinir. Vəzir Allahverdi xan həmişə müdrik və vəfalıdır, ona yoldaşlıq edir, bələdçi və məsləhətçi kimi fəaliyyət göstərir. Fikrimizcə, Şah Abbasın Azərbaycan nağıllarında, xüsusən də tiran, nüfuzu olmayan, lakin qüdrətli sultan obrazı kimi yer tutmasının əsas səbəbi, şübhəsiz ki, qızılbaş inanc sisteminin yenidən formalaşmasında, cəmiyyətin yenidən qurulmasında tarixi roludur.

“Təbdil-i paltarın Şah Abbasa aid edilməsi, çox güman ki, şahın qızılbaş inancında etdiyi dəyişikliklərlə əlaqədar idi. Şah Abbas anonim köçəri-elat (tayfa) kimliyi daşıyan heterodoks qızılbaş inancını “Mütəşəriyyə şiasinin” stereotipli şəhərsalma və fiqh sisteminə çevirməklə kifayətlənmədi,eyni zamanda qızılbaş ordusunu ləğv edərək xalqın qəzəbinə tuş gələn bu birliklərin yerinə idarə olunan qarışıq“Şahsevən” birliklərini qurmuşdur” [4, s.98].

Şah Abbasın təğyir libas olması ilə bağlı tipik hekayə “Baftaçı Şah Abbas” nağılıdır. Nağılda deyilir ki,Şah Abbas naxırçı qızına vurulur. Öz vəzirini naxırçının evinə qonaq göndərir. Naxırçı qızı isə ərə getmək üçün şərtini atası vasitəsilə vəzirə açıqlayır: “Get vəzirə de, istər şah ola, istər tacir, əlində sənəti olmasa, ona getməyəm.

Naxırçı özünü yetirdi vəzirə, ikiqat olub dedi:

– Qızım deyir ki, qoy padşah bir sənətin sahibi olsun, sonra gedərəm.

Vəzir baxıb gördü ki, çox ağıllı bir sözdü. Durub özünü yetirdi Şah Abbasa. Şah Abbas vəzirdən soruşdu:

– Necə gəlmisən? Razi oldu, ya yox?

Vəzir dedi:

– Razıdı, amma bir şərtənən.

Şah Abbas dedi:

– Danış görüm, nə şərtidi?

Vəzir Allahverdi xan sözə başlayıb dedi:

– Naxırçının qızının sənə gəlməyə sözü yoxdu, amma deyir hər kim olsa, sənəti olmasa, mən ona getməyəcəyəm” [43, s. 282].

Şah Abbas bu şərtə əsəbləşsə də sonda razı olur və baftaçılıq sənətini öyrənərək naxırçı qızını alır. Günlərin bir günündə təğyir-libas olub şəhərə çıxır və aşpaz dükanında tələyə düşür.Onu zirzəmiyə salırlar. Şah Abbas burda öyrənir ki, hər gün aşpaz zirzəmidə olan insanların birini kəsərək gələn qonaqlara bişirir.Bu zaman şahın köməyinə öyrəndiyi baftaçılıq sənəti çatır. Toxuduğu xalçaya harda olmasını yazır və öz

sarayına göndərir və deyir ki, aparıb bunu padşahın arvadına versən, səndən çoxlu pula alar. Beləliklə, o öz sənəti sayəsində ölümdən xilas olur.

Ümumilikdə isə deyə bilərik ki, Şah Abbas personajı əsasən milli nağıllarımızda özünü göstərir. Bu cür nağıllara misal olaraq “Şah oğlu Şah Abbasın nağılı”nı, ”Bostançı və Şah Abbas”, “Şah Abbasla keçəl”, “Ağıllı qız”, “Üç qapı” və b.nağılların adlarını çəkə bilərik.

Türk mifologiyasında özünəməxsus yeri olan Xızır İlyas da Şah Abbas kimi tarixi şəxsiyyətlər sırasındadır. Hələ əvvəllər ərəb mifologiyası ilə bağlı deyilsə də bu obraz milli nağıllarımızda da özünə yer etməkdədir. Adətən milli nağıllarımızda qəhrəmanın hamisi rolunu yerinə yetirir, dara düşdüüyü zaman onu (nağıl qəhrəmanını) dardan qurtarır, yol göstərir. Prof.M.Seyidovun uzun tədqiqatları nəticəsində Xızır obrası türk mifologiyasının bir personajı kimi tədqiq dairəsinə çevrilmişdir. Bu obrazın tarixi qədimlərə gedib çıxır. Hansı ki, ”Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında da bu Xızır obrazını görmək mümkündür. Yaralı qəhrəmana məhz Xızır ana ürəyi ilə dağ çiçəyini məsləhət görür. Milli nağıllarımıza gəldikdə isə “İsgəndər Zülqərneyn” nağılı, ”Məlik Cümşüdün nağılı” və b.nağıllarda bu personaja rast gəlirik. ”Məlik Cümşüdün nağılı”nı təhlil edən O.Əliyev özünün “Azərbaycan nağılları: Janr, Süjet və obraz problemləri” adlı kitabında yazır:

“Ata tapşırığını yerinə yetirmək üçün çətin səfərə yola düşən böyük qardaşların cəhdi uğursuzluqla sona çatır. Kiçik qardaş bu tapşırığa namus və igidliklə əməl edir, qardaşlarını da əsirlikdən qurtarır. Böyük qardaşları bu yaxşılığın əvəzində ona xəyanət edirlər. Rəhmsiz qardaşlar şirin yuxuda olan kiçik qardaşı doğrayıb qara daşın dibində basdırırlar. Əfsanəvi Xızır kiçik qardaşı ölümdən qurtarır” [14, s.70].

Eyni zamanda “Şəms-Qəmər” nağılında da bu (Xızır) obraz ilə qarşılaşırıq. Qəhrəmanın ən yaxın hamisi rolunu yerinə yetirir, dara düşənlərə kömək edir.

“...Elə ki, Səttar Ülkərdən ayrılıb çörəkçinin cəzasına ilişdi, Ülkər ha gözlədi, Səttar gəlmədi. Başına döydü, fəğan edib ağlamağa başladı. Səsə bir ağsaqqal kişi böyürdən çıxıb dedi:

-Ey Ülkər, niyə ağlayırsan?

Ülkər dedi:

-Ey ata, qardaşım bu şəhərə endi ki, çörək alsın, daha geri qayıtmadı. Onun üçün ağlayıram.

Kişi dedi:

-Ey Ülkər, mən Xızır peyğəmbərəm, darda qalanların dadına çatıram, yol azanlara yol göstərirəm. Bu şəhər adamyeyənlərin şəhəridir. Sən dur, birbaşa dəryanın yetmiş beş ağaclığında bir şəhər var, oraya get.Qorxma axırın xeyirdir.

Ülkər dedi:

-Acından yeriyə bilmirəm. Qolum, qıçlarım qüvvətdən düşübdür.

Xızır dedi:

-Qoluna, qıçlarına qüvvət verdim. Sən hər şey yemisən, lağ toxsan bir o tərəfə bax!

Ülkər o tərəfə baxdı. Bir də Xızıra tərəf dönəndə gördü o yoxdur. Ayağa qalxdı, lap məəttəl qaldı [45, s. 34].

Eyni zamanda biz nağıllarda tarixi şəxsiyyət kimi İskəndər obrazı ilə də qarşılaşırıq ki,bu personajı da təhlil süzgəcindən keçirməyimiz daha məqsədəuyğun olardı.İlk olaraq qeyd edə bilərik ki Şərq və Qərb nağıllarında yer alan bu personaja yazılı ədəbiyyatlarda da rast gəlinir.Dahi Nizami Gəncəvi də bu tarixi şəxsiyyətə öz yaradıcılığında geniş yer vermişdir.Bu obrazı təhlil etdiyimiz zaman deyə bilərik ki,bəzi nağıllarda o müsbət,bəzi nağıllarda isə mənfi obraz kimi özünü göstərir.Məsələn, “Loğman” nağılında bu obraz müsbət planda verilməklə N.Gəncəvinin “İskəndərnamə” əsəri ilə eyni qütbədə dayanır deyə bilərik.

“Nağılda təsvir olunur ki, oğlu ilə səyahətə çıxan Loğman gəlib bir məmləkətə çatır. Eşidir ki, məmləkətin şahı ağır xəstəliyə tutulub, Loğman şahın dərdinə əlac tapır. Zalım şah isə Loğmanı və oğlunu tutub zindana saldırır. Bir müddətdən sonra İsgəndər bu məmləkətə gəlib çıxır. Loğmanı və onun oğlunu zindandan azad edən İsgəndər onlara ehtiram və hörmətlə yanaşır” [12, s.186-187].

Bu obraza “İsgəndərin buynuzu var”, “İsgəndərin qaranlıq dünyaya getməsi”, “İskəndər Zülqərneyn” və başqa milli nağıllarda rast gəlmək mümkündür. Ümumiyyətlə, nağıllarda tarixi şəxsiyyətlərdən danışdığımız zaman qeyd edə bilərik ki, nağıllarda müxtəlif dövrlərdə yaşamış tarixi şəxsiyyətlərə sərbəstcəsinə münasibəti yaxından görə bilərik. Bu haqda İ.N..Rzayev yazır: “Azərbaycan nağıllarında anonim şahlardan başqa real tarixi personajlar da böyük yer tutur. Onlar çox deyil: Şah Abbas, İsgəndər Zülqərneyn (Makedoniyalı İsgəndər), Süleyman şah. Müqayisəli təhlil onu göstərir ki, xalq yaradıcılığı bu kimi tarixi adlardan və faktlardan çox sərbəst şəkildə yararlanır. Nağılda bu və ya digər tarixi adların olması tarixi reallığın olduğu kimi əks olunmasına dəlalət eləmir” [60, s. 28].

Etnik ənənə tarixi faktorların nəticəsində formalaşır. Hər bir xalqın öz etnik ənənəsi vardır. Türk xalqının etnik ənənəsi təbii ki, Slavyan xalqları və başqa etnoslardan öz sfesifik xüsusiyyətləri ilə seçilir. Etnik türklər Slavyanlardan fərqli olaraq köçəri həyat tərzini sürüblər. Bu cür fərqli xüsusiyyətlər mütləq şəkildə hər bir xalqın milli nağıllarında özünü göstərir. Əski türk xalqlarının rənglərlə bağlı öz inancları, onlara (rənglərə) münasibətləri vardır.

Hələ ta qədim zamanlarda Azərbaycan qəbilələri öz fikirlərini qarşı tərəfə rənglər vasitəsi ilə ötürmüşlər. Üstündən əsrlər keçsə də bu günümüzə də rənglər ictimai anlam daşımaqla yanaşı, müxtəlif ayin və mərasimlərdə simvolik əhəmiyyət kəsb etməkdədir. Xalq şairi R.Rza rənglərin daşdığı mənanı, xalqın koqnitiv düşüncəsində buraxdığı izləri aşağıdakı şəkildə təsvir etməyə çalışmışdır.

“Ağ, qara, sarı, yaşıl, qırmızı,
Hərəsi bir sınaqla bağlıdır.
Biri həsrətimizi xatırladır,
Biri dərdimizi, biri arzumuzu,
Hərəsində bir mənə arayıb,
Bir səbəb görə var.
Kim bilir, kim sınımış,

Kim bunu ilk dəfə demiş.

Qara – matəm,

Qırmızı – bayram...”[33, s.130].

Əski türk inanclarında qara və göy rəng bədbinlik matəm rəngi sayılır.

Abdulkadir İnan “Tarihte ve bugün Şamanizm”adlı əsərində qeyd edir ki, Oğuzlar yas mərasimləri zamanı göy və qara bayraqlardan istifadə edirmişlər. Eyni zamanda folklorumuzda mühüm yer tutan bayatılarımızda da bəzi rənglərin matəmi bildirməsi vurğulanır.

“Mən öldüm ağlamaqdan,

Ağa göy bağlamaqdan.

Bağda xəzəl qalmaqda,

Yarama bağlamaqdan” [10, s.208].

Etnik ənənənin nağıllarımızda özünü yüksək səviyyədə göstərdiyini nəzərə alsaq xüsusilə deyə bilərik ki, rəng simvolikası nağıllarımızın ayrılmaz parçasıdır. Məsələn, ”Bacı və Qardaş” nağılına diqqət yetirdikdə görürük ki, göy rəng zülm, əzab mənalarını ifadə edir. ”Arvad ögey uşaqlarına çox əzab verirdi. Onların gününü göy əskiyə düyümüşdü” [44, s.108].

Eyni zamanda “Zərdüştlük dininə etiqad edən insanlar yas mərasimləri zamanı göy rəngli paltarlardan istifadə edərlərmiş. Bu barədə fikirlərə Fəxrəddin Gürganinin “Vis və Ramin”adlı əsərində Visin dayəsinin qızın adından dediyi sözlərdə bunun şahidi oluruq. ”Bu göydür – qoy geysin kim ki, yas saxlar” [20, s.43].

Etnik ənənə qeyd etdiyimiz kimi coğrafi faktorların əsasında formalaşır ki, məhz fərqli coğrafi məkanlarda hər hansı bir məvhum fərqli simvolikanı özündə birləşdirə bilər. Bu haqda Görkəmli mifoloq-folklorşünas M.Seyidov yazır: ”Əskidən Qafqazda yaşayan bir sıra tükəndilli xalqlarda: qumuqlarda, qaraçaylılarda indi də ağ matəm, yas rəngi sayılır. Bu xalqların yas adətlərindəki bir əlamət maraqlıdır: qəbirlərin baş daşında kiçik, dərin oyuc oyulur və ora balaca ağ bayraq sancılır. Hərdən qəbir daşlarının əksəriyyətində ağ bayraqcılar olur.....” [34, s.139-140].

Folklorşünas Q.N.Potaninin də bu mövzuda fikirlərinə nəzər salaq: "Bizcə, göy, ağ, qaranın matəm əlaməti olması əski inamlarla səsləşir. Əski türk xalqlarında belə bir inam vardır ki, kainatdakı işıqlı şeyləri, həyat nemətlərini tanrı Ülgen, pis şeyləri bədbəxtlikləri, şəri, xəstəlikləri isə Ülgenin qardaşı Erlik yaratmışdır. Ülgen işıqlı, Erlik isə qaranlıq dünyanın, başqa sözlə desək, birinci – yer üzünün, ikinci – yeraltı dünyanın tanrısıdır. Əski türk xalqları Ülgenə ağ, Erliyə isə qara, tünd rəngli heyvan qurban kəsərmişlər" [34, s.141].

"...ümumiyyətlə, ağ rəng dual səciyyə daşıyır. Çin mifologiyasında da göstərilir ki, yas mərasimləri zamanı ölənin şəxsin qapısından ağ rəngli kağızlar asar, dəfn mərasimində iştirak edən insanlar ağ rəngli paltarlar geyərlərmiş" [34, s.139].

Mənbələrdən birində göstərilir ki, "İsgəndər vəfat etdiyi zaman da onun cənazəsini ağ, qara və qırmızı rəngli bayraqlarla müşayiət ediblər" [34, s.139].

Hətta bu gün də bəzi bölgələrimizdə azyaşlı uşaqların üstünə yatan zaman ağ rəngli parça salınmır. Bu (ağ) rəngin matəm rəngi olduğuna inanılır. Naxçıvanda isə son dövrlərə kimi əri ölənin qadın bir müddət başına ağ yaylıq bağlayarmış. Bir müddət keçdikdən sonra isə el qadınları yığılıb həmin yaylığı çıxarar, əvəzində qırmızı yaylıqla əvəzlənərmiş.

Digər tərəfdən isə bir çox əfsanələrdə ağ rəngin tanrının rəngi olması kimi fikirlər də mövcuddur. Musa peyğəmbər və digər müqəddəs insanların ağ paltar geyinməsi haqqında fikirlər Qazaxların xalq yaradıcılığında yer alır [61, s.48].

Bu günün özündə də bir çox bölgələrimizdə "Ağ günün olsun", "Üzün ağ olsun" və s. kimi frazemlərin işlədilməsi bu rəngə ikili münasibətin ifadəsidir.

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanından da rəngərlə, onların daşdığı mənə ilə bağlı çoxsaylı nümunələr vermək mümkündür. Oğuzlarda ağ (boz) rəng yüksəliş, ululuq ifadə etmiş. Hətta Bayburanın oğlu Bamsı Beyrəyə "Boz oğlan" deyərək müraciət edərlərmişlər: "...pəhləvanların qaplanı, Boz oğlan yetdi...", "...Boz oğlan babasının evinə gəldi" [34, s.146].

Dastanın digər bir yerində Qazan xan yüksək təbəqədən olduqlarını düşməne bildirmək üçün deyir:

Ağ qayanın qaplanının erkəyində bir köküm var

Ortac qırda sizin keyikləriniz durğurmaya.

Ağ sazın aslanında bir köküm var

Qaz alaca yündünü durğurmaya...

Ağ sunqurquşu erkəyində bir köküm var

Ala ördək, qara qazın uçurmağa [34, s.146].

Ağ rəngin əksi olan qara rəng isə adətən yası, bədbinliyi, şəri simvolizə edir. Məs. "Yuxuda qara məni basmışdı", "Qaraları bağlayıb oturmaq", "Qara günə qalmaq" və s. kimi ifadələr bu günümüzdə də öz işləkliyini qoruyub saxlayır.

Sibirdəki türkdilli xalqların da rənglərlə bağlı öz baxış tərzləri vardır. Bu haqda folklorşünas M.Seyidov yazır: "Onlar qam//Şaman ayini keçirilən çadırın başındakı bacadan yuxarı ağaclar çıxarar və onlardan göy (mavi) ağ, sarı rəngli dərilər, parçalar asarlarmış. Əskidə boy birləşmələrinin bayraqları da müqəddəs sayılan rəngli dəridən, sonralar parçalardan olmuşdur. Bu bayraqlarda onqonun – totemin fiquru, kiçik heykəli bərkidilər və şəkli çəkilərmiş. Qam – şamanlar alqış (dua) etdikləri çadırların başından göyə ağac dikəldər və bu ağaclara göy (mavi), ağ, sarı (qırmızı) rəngli dərilər, parçalar asarmışlar. Sözsüz ki, asılan dərilərin, parçaların rəngləri düşümlü, müqəddəs imiş. Ağ – yaxşı, xeyir – yer üzü tanrısı Ülgenin, sarı (qırmızı) – günəşin, əbədiyyətin, göy rəngi isə göyün, səmanın bəlgəsidir. Ağ, qara, göy və hərdən də qırmızı (sarı) rəngləri ictimai həyatla bağlı adətlərdə, mərasimlərdə, məişətdə bu və başqa şəkildə həmişə özünü göstərmişdir" [34, s.143-144].

Rəng simvolikasından danışdığımız zaman biz yuxarıda üç rəngi (ağ, qara, göy) xüsusilə vurğuladıq. Bunun əsas səbəbi isə əski dövr fəlsəfəsində üçlü başlanğıc əsas götürülməsidir. Yakut inaclarına görə Göy, Yer və Yeraltı dünya var. İnsan dünyadan köçdüyü zaman bir yerdən sadəcə digər yerə yerdəyişmə edir. Rənglərin üçlü təbiəti haqqında Seyidov yazır: "Ağ, qara, göy rəngləri əski insanın ibtidai yaradılış əksliklər və

üçlü başlanğıc, həyatı dərkətmə təsəvvürləri ilə sıx bağlı olmuş, zaman keçdikcə onlar tədricən ilkin mifoloji və bundan doğan anlamlarını hərdən qismən, hərdən də tamamilə itirmişdir. Bu tarixi-ictimai proses uzun müddət davam etmişdir. Həmin rənglər indi də hərdən lap keçmiş inamın müəyyən çalarını, məzmununu dəyişmiş şəkildə az da olsa qoruyur” [34, s. 157].

Nağıllarda coğrafi məkan nisbi mahiyyət daşıyır. Hər hansı bir ərazinin fərqləndirilməsi özünü bir o qədər də doğrultmur.

“Nağılda müəyyən yer anlayışı yoxdur. Burada əsasən xəyali yer götürülür və hadisələr burada cərəyan edir. Məsələn, Qaf dağının arxasında bir ölkə, yerin altı, yerin üstü, pərilər diyarı. Bəzi hallarda Misir, Bağdad, Hindistan kimi yer adları çəkilir. Ancaq burda çəkilən yer adları əsasən şərti xarakter daşıyır. Söyləyici əsasən macərələrin, olayların baş verdiyi Bağdadı, əfsanələr diyarı Hindistanı, tarixilik qoxan Misiri, gözəlliklər diyarı İsfahanın adını ona görə çəkir ki, bu yerlər məşhur və cəzbedicidir. Nağıllarda bu yerlər mücərrədlik xüsusiyyəti daşımaqdadır” [6, s.11].

Beləliklə, deyə bilərik ki, tarixi reallıq etnik ənənə və coğrafi məkan nağılları formalaşdıran faktor kimi bir-biri ilə zəncirvari şəkildə bağlılıq təşkil edərək mövcuddur.

2.2. Azərbaycan nağıllarının simvolizmi və onun milli - mədəni özəlliyi

Azərbaycan folklorunda epik janrlar içərisində nağıllar mühüm yer tutur. Nağıllar əsrlərdən-əslərə, nəsillərdən-nəsillərə keçərək bu günümüze gəlib çatmışdır. Burada xalqın zəngin həyat təcrübəsi, ilkin görüşləri, etiqadları, tarixi, adət-ənənəsi, (folkloru), dünyagörüşü geniş şəkildə öz əksini tapır. Nağılları tədqiqatçılar ənənəvi olaraq üç qrupa ayırırlar: sehrli nağıllar, heyvanlar haqqında nağıllar, məişət nağılları.

V. Propp nağılların hər birinin başlıq hissəsi olduğunu qeyd edir. Onun fikrincə nağıllarda ilk olaraq ailənin üzvləri təsvir edilir və bu başlanğıc müəyyən bir morfoloji

element kimi qəbul edilir. V.Proppun fikrincə, bu başlanğıcı göstərmək üçün α işarəsindən istifadə edilir.

“O (Propp)nağıllarda simvolik olaraq 31 funksiyanı müəyyənləşdirir:

1. Ailədən biri evdən uzaqlaşır (uzaqlaşma; simvolu e)
2. Qəhrəman bir qadağa ilə qarşılaşır (qadağa; simvolu 6)
3. Qadağa çeynənir (qadağanı ceynəmə; simvolu 6)
4. Mənfi obraz bilgi toplamağa çalışır (istintaq; simvolu B)
5. Mənfi obraz qurbanı ilə əlaqəli bilgi toplayır (bilgi toplama; simvolu w)
6. Mənfi obraz qurbanını və ya sərvətini ələ keçirmək üçün onu aldatmağa çalışır (aldatma; simvolu r)
7. Qurban aldanır və istəmədən düşməninə yardım edir (suça qarışma; simvolu g)
8. Mənfi obraz ailədən birinə zərər verir (pislik; simvolu)
9. Pisliyin yaxud əskikliyin xəbəri yayılır, bir dilək, yaxud əmrlə qəhrəmana müraciət edilir, qəhrəman göndərilir, ya da getməsinə izin verilir (vasitəçilik, keçid anı; simvolu B)
10. Axtarışda olan qəhrəman hərəkətə keçməyə razılaşıb yaxud hərəkətə keçməyə qərar verir (əks fəaliyyətin başlanğıcı; simvolu C)
11. Qəhrəman evindən ayrılır (gediş; simvolu ↑)
12. Qəhrəman sehrlili bir nəsnəni ya da köməkçi əldə etməsini təşkil edən bir sınaq, istintaq, hücum və s. ilə qarşılaşır (ianəçinin ilk funksiyası; simvolu D)
13. Qəhrəman qarşıda ona bəxşiş verən insanın fəaliyyətinə reaksiya verir (qəhrəmanın reaksiyası; simvolu E)
14. Sehrlili nəsnə qəhrəmana verilir (sehrlili nəsnənin alınması; simvolu F)
15. Qəhrəman axtardığı nəsnənin olduğu yerə çatır, ona bələdçilik edilir, ya da yol göstərilir (İki şahlıq arasında məsafə, bir bələdçinin müşayəti ilə səfər; simvolu G)
16. Qəhrəman və mənfi obraz bir mübahisədə qarşı qarşıya gəlir (mübarizə; simvolu H)
17. Qəhrəman xüsusi bir işarə əldə edir (xüsusi işarə; simvolu I)

18. Mənfi obraz yenilir (qələbə; simvolu J)
19. Başlanğıcdakı pislilik yaxud zərər aradan qaldırılır (kənarlaşdırma; simvolu K)
20. Qəhrəman geri dönür (qayıdış; simvolu ↓)
21. Qəhrəman izlənilir (izləmə; simvolu Pr)
22. Qəhrəmana yardım edilir (yardım; simvolu Rs)
23. Qəhrəman kimliyini gizlədərək, öz evinə yaxud başqa bir ölkəyə çatır (kimliyi gizlədərək gəlmək; simvolu O)
24. Yalançı bir qəhrəman yalançı nəzəriyyə iddia edir (yalançı nəzəriyyələr; simvolu L)
25. Qəhrəmana çətin iş təklif olunur (çətin iş; simvolu M)
26. Çətin iş yerinə yetirilir (çətin işi yerinə yetirmə; simvolu N)
27. Qəhrəman tanınır (tanı(n)ma; simvolu Q)
28. Yalançı qəhrəmanın, mənfi obrazın, ya da şər qüvvənin gerçək kimliyi ortaya çıxır (aşkarlama; simvolu Ex)
29. Qəhrəman yeni bir cildə girir (cild dəyişdirmə; simvolu T)
30. Yalançı qəhrəman ya da mənfi obraz cəzalandırılır (cəzalandırma; simvolu U)
31. Qəhrəman evlənir və taxta çıxır (evlənmə; simvolu W o)” [6, s. 49-51].

Obrazların özünəməxsusluğu ilə seçilən nağıllar simvolik sistemin universallığı ilə diqqət çəkir. İstər canlı personajlar, istərsə də alma, rəqəmlər və s. kimi konkret və mücərrəd məvhumlar özlüyündə müəyyən simvolik göstəricini birləşdirir. Bu gün də “qaranlıq dünya”, “zülmət dünyası”, “zülmət quyusu” və s. kimi epitetlər koqnitiv düşüncədə nağıllara xas olan əlamətlər kimi özünü göstərir. Eyni zamanda nağıllarda yer alan üç, yeddi, qırx və s. kimi saylar bu gün də xalqın dünyagörüşündə, koqnitiv bazasında özünə yer etməkdədir.

Nağıllarda rəqəmlərin simvolikasına toxunan M.H.Təhmasib diqqəti “Məlik Məhəmməd” nağılındakı 3, 7, 40 saylarına yönəldir. “Padşahın üç oğlu var, qaranlıq dünyada üç div, yanlarında üç qız, üç otaqda yaşayırlar. Məlik Məhəmməd divlərlə 40

gün və 40 gecə güləşir, Zümrüd quşu Məlik Məhəmmədi qanadı üstündə 40 şaqqa ət, 40 tuluq su götürür. Axırda toy olur, 40 gün, 40 gecə çəkir” [16, s. 49].

“Avesta”da, “Kitabi-Dədə Qorqud”da” ,sufilikdə, çoxsaylı əsərlərdə rəqəmlərin özəlliyinə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Bir və dörd rəqəmi sufi və hürufilərdə xüsusi rola malik idi. İ.Nəsimi yaradıcılığında 7 rəqəminə üstünlük verir. Tuyuqlarından birində yazır:

“Yeddidir, dörd yeddidən, bir yeddidir,
Yüz iyirmi dörd yenə üç yeddidir.
Evi bir, bacası yeddi, babı üç,
Əhli-beyt ilə özü on yeddidir” [26, s.273].

“Kitabi-Dədə Qorqud”da Səgrək deyir: “İki yildə gəlməzsəm, üç yil baqğıl! Gəlməzsəm, ol vəqt mənim öldigimi biləsən”.

Diqqət yetirsək görərik ki, nağıllardakı rəqəmlərin anlamı birbaşa miflələrə bağlanır. Dünyanın yaranması, xeyirlə şərin mübarizəsi, ikili təsəvvürlər, əski inancın izləri özünə nağıllarda yer edir. (Göydən üç alma düşdü, qırx gün qırx gecə toy,yeddi başlı div və s.)

Milli nağıllarımızda məhz obrazlar sisteminin özəlliyi diqqət çəkir. Belə ki, mifoloji təsəvvürlərdən qaynaqlanan keçəl obrazı universal nağıl personajları içərisində özünün dikbaşlığı, cəsurluğu, hiyləgərliyi, çoxbilmişliyi ilə digər obrazlardan fərqlənir. “Keçəllik” atributu haqqında Cəlal Bəydilinin fikirləri maraq doğurur. O,qeyd edir ki, “keçəl olmaları o biri dünyaya məxsus olduqlarının göstəricisidir. Başda tükün olmaması dünyaya gəlişin, doğuluşun nişanı sayılırdı. Müvəqqəti ölüm kimi rəmzləndirilən inisiyasiya mərasimlərində saçının qırılmağı ölüm” ünün ardından neofitin sanki “yenidən doğulmağı” kimi mənalandırılır. Burada gülüş, keçəllik və doğulma aktı ilkin arxaik anlamdakı eyniyyət təşkil edən simvolikası ilə özünü göstərir” [12, s.184].

Keçəl nağıllarda, lətifələrdə və bu kimi xalq dastanlarında, xüsusən də türk və Altay mifologiyasında adı keçən nağıl qəhrəmanıdır. Türk nağıl, dastançılıq ənənəsində Kəloğlan adı ilə tanınan bu qəhrəman müsbət və mənfi cəhətləri ilə xalqı təmsil edən bir personajdır. Onun əsas xüsusiyyətləri dürüstlük, şücaət, cəsarət, xeyirxahlıq, alicənablıq və hiyləgərlikdir. Kasıb ər-arvadın oğlu, kasıb qadının oğlu və ya yaşlı qadının nəvəsi kimi qələmə verilən Kəloğlan nağılların əvvəlində yöndəmsiz və tənbel bir insan təəssüratı nümayiş etdirərkən, o, nağılların əvvəlində, hadisələr cərəyan etdikcə hiyləgər, cəsur və hazırcavab olur, yaşına və boyuna görə gözlənilmədən çətinliklərin öhdəsindən gəlir.

Təkcə Anadolu türk xalqlarının nağıllarında deyil, ərəb ölkələri, İran, Qafqaz, Orta Asiya, Rusiya və Qərbi Avropa nağıllarında da müxtəlif ad və görünüşlərlə yer almışdır. Anadoluda Kəloğlan adı ilə tanınan bu nağıl növü Qazaxıstanda Taşza Bala, Azərbaycanda Keçəl, Keçəl Məhəmməd, Kərkükdə Keçəl oğlan, Türkmənistanda Kelce Batır, Kırmda Tazoğlan, Altayda Taş və ya Tastarakay, İranda isə Keçəl adı ilə tanınır. Ədəbiyyat tarixçisi Tahir Alanqu bu personajın tarixinin XVII əsrə aid edilə biləcəyini bildirsə də, bəzi tədqiqatçılar Kəloğlanla oxşar xüsusiyyətlərə malik olan digər qəhrəmanları araşdıraraq Kəloğlan tipinin tarixinin daha qədim olduğunu söyləmişlər.

Bəzi mənbələrə görə, Altay mifologiyasında adı keçən yarım tanrı Keley türk mifologiyasındakı Kəloğlanın ən qədim formasıdır.

“Qırğız nağılları arasında yer alan Çinibək türk mifologiyasında da simvolik olaraq Kəloğlan tipi ilə əlaqələndirilir. İddiasız bir tip olan Çinibek nağılın sonuna doğru ardıcıl mərhələlərdən keçir və səssizcə qəhrəmana çevrilir. Bəzi tədqiqatçılara görə Kəloğlan tipinin ən qədim nümayəndəsi Çinibəkdir” [51, s.75-80].

Özcan Tarık. "Modern Bir Öncü:Kəloğlan" adlı əsərində isə bu personajın yaranma tarixi haqqında yazır:“Kəloğlan motivi 16-cı əsrdə Avropada oxşar problem həll üsullarına sahib olan Pikaro adlı qəhrəmanın ortaya çıxması ilə gücləndi.Ağlı və ünsiyyət dili ilə özündən güclü qəhrəmanları məğlub edən bu tip, mifoloji mühitdə yaşasa da, müasir ağlın simvoluna çevrilib” [53, s. 255].

“Bir çox nağılların ilk qəhrəmanı olan “Kəloğlan” başında tük olmadığı üçün bu adı götürüb. O, adətən qoca dul anasından başqa heç kimi olmayan, keçəl, kasıb bir gənc kimi təsvir edilir, lakin bəzi nağıllarda onun qardaşları var əgər Kəloğlanın nağılda qardaşları varsa, Kəloğlan ən kiçiyidir və ona “dəli oğlan” deyirlər. Kəloğlanın atasının da adı bir neçə nağılda keçir” [55, s.2].

“Kəloğlan nağıllarda düşməni olan div, pəri, sultan, vəzir, yəhudi, xəsis kimi düşmənlərlə mübarizə aparır. O, aqlını işlətməklə, bəzən də hiylə ilə qələbə çalır. Bəzi nağıllarda bədbəxtlik, bəzi nağıllarda isə qeyri-adi köməkçilər və ya təsadüflərlə eyni nəticəni alır” [55, s. 2]. Ona pislik edənləri mütləq cəzalandırır. Aslanlar, balıqlar, quşlar, xüsusilə Zümrüdü anqa quşu, cin, pəri kimi heyvanlar və hədiyyə etdikləri sehrlı əşyalar Kəloğlanın bəzi macərələrində kömək edir. Türk nağıllarında Kəloğlan yerindən asılı olaraq həm müsbət, həm də mənfi cəhətləri ilə yer alır. Kəloğlanın ağıllı, cəsur, özünə güvənən, qorxmaz, mübariz, bacarıqlı, saf, təmiz, uğurlu, xeyirxah, gülərüz və başqa müsbət keyfiyyətləri vardır. Xalqı hakimiyyətə qarşı təmsil edir. Haqsızlığa, ədalətsizliyə, zülmə, pisliliyə qarşı mübarizə aparır.

“Bəzi nağıllarda Kəloğlan hiyləgərlik, hiyləgərlik və hiyləgərlik kimi mənfi cəhətlərlə yanaşı, pis qəlblilik, kobudluq, mərhəmətsizlik, insanlara əziyyət verməkdən həzz almaq, yuxululuq, tənbellik kimi mənfi xüsusiyyətlərlə ön plana çəkilir” [55, s. 2].

Prof. Şimşək Esmə “Nağılların simvolik dili kontekstində Kəloğlan tipi üzrə dəyərləndirmə” adlı məqaləsində nağıllarda Kəloğlan personajının iki tipini göstərir:

- I. Yalançı Kəloğlan;
- II. Gerçək Kəloğlan.

Yalançı Kəloğlan personajı tipik Kəloğlan xüsusiyyətlərinə sahib deyil. Adətən zadəgan nəslindən olan qəhrəman qorxu, təhdid, təzyiq və ya hər hansı bir səbəbdən vətənini tərk edərək kimliyini gizlətməli olur. Bu səbəbdən də çobandan aldığı qoyunu kəsir, üzüaşağı çevirib başına taxır və beləliklə, “Kəloğlan” rolunu icra etmiş olur. Vəzifəsinə uyğun gəlməyən bir işdə çalışdıqdan sonra məqsədinə çatan qəhrəman, başındakını çıxararaq əsl kimliyini ortaya qoyur.

Məsələn, “Kəloğlan Masalı” nağlında Kəloğlanın yeri gələndə sultanın oğlundan üstün tutulduğu bildirilir. Sultanın oğlu evlənəcəyi Gülsüm Sultanı razı sala bilməyəndə “Kəloğlan” qiyafəsi geyinərək hünərini nümayiş etdirir.

“Xorasan Sultanı” adlı nağılda da Sultanın kiçik oğlu Kəloğlan qiyafəsinə girir. Nağılın sonunda əsl şəxsiyyətinə qayıtmır .

Tahir Alanqu: ”Alman nağıllarında Kəloğlanın cild dəyişdirmiş qadın tərəf müqabillərinə rast gəlinmə də, nümunələrimiz arasında Kəloğlanın qadın paraleli yoxdur” [55, s.4] fikrini bildirir.

“Nağıllarımız arasında qadınların kişi qəhrəmanlarla yanaşı, “Kəloğlan” kimi geyindiğini də görürük” [54, s.180].

Bundan əlavə, “Analıq” nağlında ögey anasının təzyiqi ilə atası tərəfindən meşəyə atılan qıza “Kəloğlan” qiyafəsi geyindirilir və bir müddət sultanın qapısında qaz otarır. Müəyyən mənada “Zoluşka” ya bənzəyən bu nağılın sonunda qız özünün əsl kimliyini açır və sultanın oğlu ilə evlənir.

Bununla yanaşı qeyd edə bilərik ki, cəmiyyətdəki səhvləri, qəribə və gülməli şeyləri görüb qeyd etmək bacarığı türk mənşəli nağıllarda Kəloğlanın mühüm xüsusiyyətidir.

“Koroğlu” dastanında da “Həmzənin Qıratı Qaçırması” qolunda Keçəlin çoxbilmişliyinin şahidi oluruq. Eyni zamanda dilimizin leksikonunda keçəllə bağlı atalar sözləri və məsəllərə rast gələ bilərik.

“Aləm aləm ilədir, keçəl qız da xalamla” [11, s.30]

“Keçəl başa qurd düşüb” [11, s.61]

“Başını keçəl eləmə; hər keçəlin taleyi bir olmaz” [11, s.51]

“Cərgədən qalan keçəl olar” [11, s.71]

“Doğru deyən başı keçəl olar” [11, s.92] .

Məmmədhüseyn Təhmasibin “Azərbaycan nağıllarında keçəl obrazı” adlı məqaləsində nağıllarda keçəl obrazının daşdığı funksiya və təsnifatı haqqında geniş məlumat almaq olar. Belə ki, müəllif keçəlin xarakterinin təsvirində qeyd edir ki, “Keçəl Azərbaycan xalq nağıllarının mübariz qəhrəmanıdır. O, igid oğludur... Keçəl hər zaman qalib gəlir. O, həmişə yoxsulların, darda qalanların imdadına çatan, onları incidən padşahlarla, xanlarla, seyrək dişli, göy gözlü, kosa hampalarla, onlardan heç də geri qalmayan kəndxudalarla, darğalarla, mollalarla, bir sözlə zəhmətkeş xalqın bütün düşmənləri ilə mübarizə aparan, öz qalib gələcəyinə qəti inamla əmin olan və həmişə doğrudan da qalib çıxan optimis bir obrazdır” [31, s.120].

Fikrimizcə, universal personaj kimi, yəni dünya xalqlarının nağıllarında tez-tez rast gələn personaj kimi, “Qarı” obrazını təhlil etmək mütləqdir. Qarı obrazına gəldikdə görkəmli tədqiqatçılarından biri olan V.P.Anikin yazırdı ki, çox az sayda nağıl tapmaq olar ki, orada qarı surəti yer almasın. Bəli, elə qarı obrazından danışmışkən qeyd etməliyik ki, adətən nağıllarda qarılar mənfi planda verilməklə şərin, ölümün simvoluna çevrilir. “Məlik Çoban”ın nağılında deyilir: “Qarılar bir neçə cür olur: qarı var mamlı-matan, yük üstə yatan, balxun sağrı, plov yeməz, üzü gülməz, dabanı çattax, baldırı çılpaq, ipəyi qarı, köpəyi qarı, yaxası açıq, tumanı cırıq, saçları qırıq, küpəgirən, buzov minən qarı” [43, s. 95].

Türk mifologiyasında sehrlili nağıllara diqqət yetirdikdə isə qarılara ikili münasibətin şahidi oluruq: İmanlı və imansız qarı. Çox vaxt imansız qarılar əsərdəki şər qüvvələrin istəyi ilə müxtəlif işlər icra edir, otuz doqquz gün küpə girib oturur, qırxıncı gün küpdən çıxıb xeyirxah qüvvələrə qarşı mübarizəyə başlayırlar. “Beçə dəriş”, “Qırx qönçə xanım”, “Daş üzük”, “Məlik çoban”, “Çıraxlı İsa” və s. kimi nağıllarında onlar şər qüvvələrin ən yaxın silahdaşı rolunda çıxış edirlər. “Qırx Qönçə xanım”ın nağılında baş hərəmin bütün istəklərini küp qarısı həyata keçirir. Padşahın naxırçı qızından iki övladının dünyaya gəlməsinə baxmayaraq uşaqlar doğulan kimi onları qutuya qoydurub dəryaya atdırır. Bununla da kifayətlənməyən qarı padşah uşaqlarının gələcəkdəki həyatına təsir etməyə çalışır. Uşaqların sağ olduğunu baş

hərəmdən öyrənən qarı yenidən fəndgirliyə başlayır. Padşah oğlunu gedərgəlməz yollara göndərir. Sonda isə Qırx Qönçə xanım bütün sirlərin üstünü açır və küp qarısı ilə birlikdə digər şər qüvvələr də cəzalandırılır. Göründüyü kimi sehrlə nağılların bir çoxunda olduğu kimi burada da mənfi qüvvələrin köməkçisi rolunda çıxış edən qarı şərin, qaranlıq dünyanın simvoluna çevrilir.

Mənfi personaj kimi qarılar nağıllarda öz zahiri görünüşü ilə də vahiməlidir.

“...Qarı baxdı ki, daxmadan qəşəng bir qız çıxdı. Uzaqdan qonağın üzünə gülümsədi, «xoş gəlmisən, qarı nənə», dedi. Sonra da əlində qab bağa getdi. Az keçməmişdi ki, bağdan göy-göyərtili yığıb gətirdi. Göyərtiləri təmizləyib yudu, süfrəyə qoydu. Qarıya «nuş olsun», demək üçün başını qaldıraraq ona baxdı. Qız diksindi. O, hələ bu vaxta qədər belə eybəcər qarı görməmişdi. Qarının saçları yoluq-yoluq, pırtlaşlıq, burnu donqar, əyri gözləri göm-göy və çəp idi. Uzun, eybəcər dırnaqları var idi. Dırnaqlarının içi də dolu idi zir-zibillə. Enli tummanına bəlkə bir yüz yerdən yamaq vurulmuşdu. Qarının gözlərindən elə bil cin yağırdı.

Süsən qorxaq idi, istədi qaçıb komada gizlənsin. Nənənsi bunu başa düşdü, bərkdən dedi:

-Süsən, komaya tərəf baxma, qarıya çay-çörək ver.

Qız nənəsini başa düşdü. Qorxudan daha qarının üzünə baxmadı. Çay süzüb qarının qabağına qoydu” [80, s.35].

Nağıllar dünyasında iki cür qarı olduğunu nəzərə alsaq, deyə bilərik ki, milli nağıllarımızda qarılar yalnız şər qüvvələrin carçısı kimi deyil, həm də xeyirxahlığın simvolu kimi verilir. Məs: ”Kəl Həsən”, ”Nar qız”, ”Məlikməhəmməd”, ”Cəlayi-vətən” və s. nağıllarında qarılar qəhrəmanlara düzgün yol göstərməklə onları ən çətin vəziyyətlərdən qurtarır.

“...bu sözləri deyib, Cəlayi-vətən yola düşdü. Az getdi, üz getdi, dərə-təpə düş getdi, axırda gəlib bir şəhərə çatdı. Şəhərin qırağında bir balaca daxma varıdı. Daxmaya yaxınlaşıb gördü ki, bir qoca qarı oturub corab toxuyur. Cəlayi-vətən dedi:

– Qarı nənə, bu gecəliyə Allah qonağı saxlarsanmı? Qarı dedi:

– Nə üçün saxlamıram, ay bala, Allaha da qurban olum, onun qonağına da, gəl içəri. Cəlayi-vətən içəri girib bir az oturdu. Qarı nənə buna çörək verdi. Cəlayi-vətən yedi doydu, qırağa çəkiləndə dedi ki, ay nənə, zəhmət olmasa, mənə bir az su ver. Qarı o biri evə getdi, bir qab su gətirib Cəlayi-vətənə verdi. Cəlayi-vətən gördü ki, su şordu. Qarıdan soruşdu:

–Ay qarı nənə, bu su niyə belə şordu?

Qarı dedi:

–Ay bala, vallah, məmləkətin ah-naləsi bütün dünyanı götürüb.

Biz burda aylanan su üzü görə bilmirik. Bu şəhərdən çox böyük bir çay keçir. Amma nə fayda ki, çayın qabağını bir əjdaha kəsib ki, su onun üstündən aşib axa bilmir. Hər ay bu əjdahaya bir qız veririk. Əjdaha qızı yeyəndə başını qalxızır, onda bir az su gəlir, biz də götürüb içirik. İndi neçə aydı ki, yenə su üzü görməmişik. Məmləkətdə qız qurtardığına görə bu gün padşahın qızı qurban gedəcək. Sən məndən su istəyəndə mən sənə yox deyə bilmədim, köhnədən qalma bir az su varıdı, onu sənə gətirdim. Cəlayi-vətən dedi:

–Qarı nənə, o əjdaha hardadı?

Qarı dedi:

–Ay bala, dağın dalındadı.

Cəlayi-vətən dedi:

– Qarı nənə, bu gün padşahın qızını ora aparanda mənə deyərsən, mən gərək o əjdahanı öldürəm, o qızı azad eləyəm.

Qarı dedi:

– Ay bala, sən hara, o əjdaha hara? Sən onnan bacarmazsan, yazıqsan, o əjdahaynan padşahın qoşunu, pəhləvanları bacara bilmir” [43, s.243].

“Məlikməmməd”nağlında isə ataları üçün cavanlıq almasını gətirməyə çalışan üç qardaşdan ən kiçiyi Məlikməmməd qardaşları ilə birlikdə yaralı divin arxasınca yollanır. Digər qardaşlarından fərqli olaraq xeyirxah qüvvələrin köməyi ilə qarşılaşdığı bütün çətinliklərin öhtəsindən gəlməyi bacarır. Suyun qabağını kəsən əjdahanı öldürmək üçün Zümrüd quşunun istəyi ilə bir şəhərə yollanır. O burada xeyirxah qarı ilə qarşılaşır:

“-Qarı nənə, Allah qonağı istərsənmi?”

Qarı dedi:

-Niyə istəmirəm. Allaha da qurban olum, qonağına da.

Məlikməmməd gördü ki, bütün şəhər əhli qara geyib.

Qarıdan soruşdu:

-Qarı nənə, bu camaat niyə qara geyib?”

Qarı dedi: Qadan alım, bir əjdaha suyun qabağını kəsib, hər gün onun ağzına bir qız atırıq, qızı yeyənə qədər bir az su axır, biz də götürük. Ölkədən qız qurtarıb. Padşahın gözünün ağrı-qarası bir qızı var, sabah onu əjdahanın ağzına atacaqlar. Odur ki, camaat qara geyib” [44, s.175]

Göründüyü kimi bu nağılda qarı obrazı müsbət planda verilməklə xeyir qüvvələrin təmsilçisi rolunda çıxış edir.

“Ölü Məhəmməd” nağılında da məhz qarı obrazı müsbət planda yer alır. Belə ki, tilişkənəyə dönmüş qızı bilməyərəkdən evə gətirir, bir müddət sonra qızın başına gələnləri öyrənir, halına acıyır.

“Qarı evə gəlib gördü ki, ev süpürülüb-yığışdırılıb, xörək bişirilib. Arvad bu işə mat-məttəl qalıb, bilmirdi ki, bu nə sirdi. Bir neçə gün qarı işə getdi, gəlib gördü ki, ev yenə süpürülüb-yığışdırılıb, xörək hazırlanıbdı. Qarı bu əhvalatı öyrənmək üçün bir gün işə getməyib, dama çıxdı. Damın orta bacasından baxıb gördü ki, tilişkə insana dönüb evi süpürdü. Sonra xörək hazırlamağa başladı. Bu vaxt qarı damdan düşüb qızı tutdu, ona dedi:

-Qızım, canım sənə qurban, mən ana, sən bala, gəl bu evdə ikimiz yaşayaq.

Qız dedi:

-Ana, mən sənə yaşayaram, ancaq bu sirrimizi gərək heç kəs bilməsin.

Qarı qızı arxayın elədi ki, heç kəsə deməz” [43, s.187].

Verilən nümunələrdən bir daha görünür ki, türk xalqlarının nağıllarında qarılar nəyinki şərin, eyni zamanda xeyirxahlığın simvolu kimi də yer alır. Qeyd etdiyimiz kimi, dünya xalqlarının nağıllarında da biz bu obrazla qarşılaşırıq. Şərqi və qərbi slavyan

xalqlarına məxsus nağıllarda qarılar “Baba Yaqa” adı ilə tanınır. Öz qəddarlığı ilə seçilən bu obraz eyni zamanda ziddiyyətlidir. Onun uzun burnu, ətsiz qıçları, toyuq ayaqlarına bənzər koması var. Göylərdə gəzib-dolaşan bu qarı Rus göylərində gəzərək şər işlər törədir. Milli nağıllarımızdakı qarılardan fərqli olaraq Baba Yaqa onunla xoş davranan insanlara bəzənsə yaxşılıq edir, nəzakətli davranır, çətinə düşənlərə yol göstərir. Bir çox dünya xalqlarının mifologiyasında göstərilir ki, meşədə məskən salmış bu obraz sehri gücə malikdir. O özbaşınalıqlar törədir, minbir hiyləyə əl atır, insanları ələ keçirərək yeyir, sümüklərindən isə hasar hazırlayır. Hətta onun qapısının açarı da insanın iti dişli ağızındandır. Nəticədə deyə bilərik ki, Azərbaycan nağıllarında, yəni türk etnik ənənədə qarıya münasibət situativ dəyişir, o, canlı canlı varlıq olaraq mənfi yaxud müsbət personaj kimi təqdim olunur.

Bəzi mənbələrdə qeyd olunur ki, Baba Yaqa əvvəllər ölümlər dünyasının sahibi imiş. Bəllidir ki, hər xalqın mifologiyasında bu obraza bənzər obrazlar yer alır. Slavyan mifologiyasına nəzər salsaq görürük ki, Baba Yaqaya ikili münasibət var. Şər qüvvələrin təmsilçisi olmaqla yanaşı, o, bəzən, ən yaxşı halda hədiyyə verməyi bacarır. Bu cür obrazlarla almanların, çexlərin, keltlərin, poyakların və s. nağıllarında qarşılaşırıq. Qarı enerjilidir, güclüdür, iradəlidir, hökmrandır. Bildiyimiz kimi, hələ lap qədim zamanlarda dünya qadınlar tərəfindən idarə olunurdu və təbii ki, bu dövr “matriarxat” adlanırdı. Mifoloji araşdırmalar da göstərir ki, məhz Baba Yaqa, sehri və nüfuzlu personaj kimi, bu dövrün məhsuludur. Anaxaqanlıq dövründə dünyanın yaratıcısı Ulu Ana, Tanrı-Ana sayılırdı. Dünyanın yaratıcısı olduğuna görə Ana əmr edə, kimisə cəzalandıra bilirdi. Lakin bəlli bir zamandan sonra Anaxaqanlıq Ataxaqanlıqla əvəzləndiyi üçün qadınların rolu azalmağa başladı və çox güman ki, sonrakı mərhələdə, qadın hökmranlığı bitdikdən sonra, Qarı obrazı özünün cazibə qüvvəsini itirir, onun müsbət xüsusiyyətləri yox olur və təbii ki, əməlləridə yalnız mənfi işlər görməyə yönəlir. Bu günümüzdə isə, bəşər tarixində baş verən hadisələr bu cür simvolik obrazlar vasitəsi ilə oxucuya gəlib çatır, öz magik gücünü itirsə belə, keçmişdə hökm sürən inancları nağılların personajları vasitəsi ilə canlandırır. Yuxarıda da qeyd

etdiyimiz kimi milli nağıllarımızda da bu cür qüvvələr yer alır. Lakin fərq ondan ibarətdir ki, milli nağıllarda bu cür qarı obrazı ancaq şər işləri həyata keçirməklə məşğul olmur, bəzi hallarda, o, mərhəmət göstərməyi bacarır.

Qarı, universal personal kimi, bədheybətdir, üst dodağı göy, alt dodağı yer süpürür. Bu baxımdan, onu şər qüvvələr qarçısı olan divlərlə müqayisə etmək olar. Divlər müxtəlif mədəniyyətlərin folklorunda, mifologiyasında yer alan anormal böyüklükdə, çox qüvvətli, qeyri-adi, əfsanəvi varlıq kimi verilir. Divlər əsasən atəşpərəstlikdə şər qüvvələrin rəmzidir, başqa xalqlarda o cür böyük, mənfi personajlar başqa cür adlanır., məs Siklop, Zmey Qorınıc.

“Divlər Hind-Avropa mifologiyalarının əksəriyyətində xaos dünya düzənindən ya da başqa adla Kainatdan öncə ilə əlaqələndirilən Tanrılar tərəfindən lənətlənmiş bir irqdir və eybəcər bir quruluşu vardır. Əksər hallarda tanrılarla divlərin arasında güclü kin, ədavət vardır. Bəzi rəvayət və əfsanələrdə divlər insan yeyən canavarlar olaraq da təsvir edilmişlər” [76].

Nuri Taner müəllifi olduğu “Nağıl mətnlərinə görə divlər” adlı əsərində divlərin yaşadığı yerləri aşağıdakı kimi təsnif edir:

1. Suda yaşarlar: Bu sular qaynaq suları, çaylar, göllər və dənizlər olaraq müxtəlif nağıllarda yer alır.
2. Meşələrdə yaşarlar: İnsan ayağı dəyməmiş, tez bölgələrdə, insanlardan uzaq evlərini, saraylarını qururlar. Daha çox ovlanaraq dolanurlar.
3. Dağlarda yaşarlar: Dağlardakı mağara, nəhənglərin yaşadıkları yerlərdən biridir. Mağaralar kimi zaman nəhənglərin evlərinə, saraylarına gedən yolun ağızı sayılır. Kimi nağıllarda mağaralar çox genişdir.
4. Su, meşə və dağ bir yerdə: Kimi nağıllarda sayılan bu üç xüsusiyyətin bir yerdədir. Yəni su kənarındakı meşənin içindəki mağarada yaşayırlar [60, s.3]

Zərdüştlüyün müqəddəs kitabı olan “Avesta”da divlər üçotaqlı dərin mağaralarda yaşayırlar. Onların mağaraları Anqra-Manyunun ərəsəyə gətirdiyi yerin qatlarına

uyğundur. Birinci qatdan keçməmiş digər qatlara daxil olmaq mümkün deyil. Bu kitabda təsvir edilən divlər şər qüvvələri təmsil edir. Hansı ki, "Avesta"nın "Vəndidad" adlanan hissəsi "Divlər əleyhinə qanun" adlandırılır.

Böyük filosof N.Gəncəvinin "Yeddi gözəl" adlı əsərində də div surətinə rast gəlirik. "...Div əlində əsir olan gözəl qadın divdən xilas olur, xeyir mələyə qovuşur. Bişrin qəhrəmanlığı, ucalığı onun insanlığında, gözütöxlüğündə, insana inamımdadır". [38, s.169] Burada bu fikri də qeyd etməliyik ki, soy kökündə atəşpərəstlik inancları olan xalqlarda divlər mənfi personajın rəmzidir.

Milli nağıllarımızda gəldikdə isə divlər əsasən qaranlığı, şəri təmsil edir. Bir çox mənbələrdə onların başlarının çox böyük və hətta bir neçə dənə (üç, beş, qırx və s.) olduğu vurğulanır. Canları şüşədedir. Bir çox nağıllarda nağıl qəhrəmanı onlarla vuruşur-vuruşur, lakin qalib gəlməkdə çox çətinlik çəkir. Sonda həmin şüşəni ələ keçirməklə qəhrəman istəyinə nail olur.

"...Bu halda Məlikməmməd yerindən şir kimi sıçrayıb, divnən tutaşdı. Bunlar qırx gün, qırx gecə güləşdilər. Heç biri o birini yıxa bilmədi. Axırda hər ikisi gücdən düşdü. Div dedi:

-Hər kəssən, buraya gəlmisən, bir az möhlət ver yatım, sonra yenə güləşərik.

Məlikməmməd razı oldu. Div başını yenə qızın dizi üstünə qoyub yatdı. Durdu, yenə başladılar güləşməyə. Bu minvalnan yeddi gün, yeddi gecə güləşdilər.

Axırda qız Məlikməmmədə dedi:

-Ey cavan, taxçada bir şüşə var, bu divin canı o şüşədə idi. Onu sındırmasan, divə güc gələ bilməyəcəksən.

Məlikməmməd sıçrayıb taxçadakı şüşəni yerə çırpdı. Şüşənin içindən bir quş uçmaq istəyəndə, Məlikməmməd o saat onu tutdu. Div yerindən qalxıb yalvarmağa başladı:

-O quşa dəymə, dünyada nə istəyirsən sənə verim. O quşu öldürmə, o mənim canımdı.

Məlikməmməd qəbul etməyib dedi:

-Mənim elə axtardığım bu idi.

Sonra quşun başını üzüb yerə atdı; həməən saat div gurultu ilə taxtdan düşüb öldü” [44, s.172].

Şərin təmsilçisi olan divlərə nağıllarımızda ikili münasibət özünü göstərir. Lakin daha çox mənfi planda yer alan divlər gözəl qızları oğurlamaqla onları işıqlı dünyadan məhrum etmək istəyir. Onların Ağ div, Qara div, Zil div və s. kimi növləri göstərilir.

Məsələn, ”Reyhanın nağılı”nda pencər yığmağa gedən qız Əş-əş devin əsirinə çevrilir.

“...Əş-əş dev bu nazəninə aşıqı-giriftari mahi-ruyi Reyhan oldu. Dev bir qara bulud olub qızın yanına düşdü. Reyhan gördü ki, hər tərəfi qara bulud basdı. İstədi getsin, dev onun gözlərinə göründü. Reyhan onu görən kimi dərhal bihuş olub, yerə yığıldı. Əş-əş dev qızı çiyinə alıb havaya qalxdı.

Bir azdan sonra özünü Qülzəmi-Qafda olan tilsimə yetirdi.

Dev Reyhanı bir zərrin taxt üzərində qoyub, üzünə güləb suyu səpdi, burnuna müşkü-ənbər iyi verdikdən sonra Reyhan huşa gəlib özünü devlərin yanında gördü. Dübarə bihuş olub yerə yığıldı.

Əş-əş dev çox çətinliklə qızı özünə gətirib dedi:

– Ey nazənin, nə üçün belə edirsən? Onu bil ki, səni mən gətirmişəm.

Mən səni behişt içində saxlayacağam.

Qız dedi:

– Məni nə üçün gətirmisən ey dev, mənə niyə əziyyət verirsən?

Əş-əş dev dedi:

– Ey qız, bil və agah ol, mən Qülzəmi-Qaf şahının oğlu Əş-əş devəm. Özündən savayı yeddi qardaşım var. Mən sənin hüsnü camalına aşıqəm. Səni özümə məşuq gətirmişəm.

Qız gözlərinin yaşını axıdıb dedi:

– Ey dev, mənim öz sevgilim var, məndən sənə məşuq olmaz!

Allah xatirinə, burax gedim!

Dev qəzəblənib dedi:

– Ölən yerin buradı, tay oranı görməzsən” [44, s.129].

Beləliklə, Azərbaycan nağıllarında divlər mənfi qüvvənin simvoludur və bunun kökü Zərdüştdən gələn, zamanda dəyişməyən inanclardır.

Bir çox nağıllarda heyvanların, quşların insanlar kimi danışdığını görmək mümkündür. Bu cür şəxsləndirməyə daha çox heyvanlar və quşlar haqqında olan nağıllarda rast gəlinir. Bu sahədə yetərincə araşdırma aparmış N.Seyidov yazır: “Həmin nağıllarda iştirak edən heyvanlar iş və hərəkətlərinə görə iki şəkildə nəzərə çarpdırılır. Birinci halda insanlara xas olan cəhətlərin heyvanlarda təzahür etməsidersə, ikinci halda hər heyvanın ayrılıqda özünə aid olan xüsusiyyətləridir ki, bir heyvanda olan xarakter cəhət başqalarında yoxdur. Misal üçün, nağıllarda həmişə tülkü – hiyləgər, ayı – axmaq, it – vəfalı, at – sədaqətli, xoruz isə namuslu göstərilir. Bütün bunlar ilk baxışda ağlasığmaz əfsanə kimi nəzərə çarpır. Lakin hər heyvanın danışığı, hərəkəti və xarakteri nağılçı tərəfindən elə məharətlə təsvir edilir ki, bunlar əfsanəlikdən çıxır. Nağılçı mənalı bədii təsvir vasitələrindən istifadə yolu ilə obrazların daxili aləmini açır” [36, s. 30-51].

İstər məişət, istərsə də sehrlili nağıllarda yer alan quşlar müəyyən mənada qəhrəmanın ən yaxın köməkçisi rolunu yerinə yetirirlər. Sehrlili nağıllara diqqət yetirdiyimiz zaman göyərçinlərin nağıl qəhrəmanlarına kömək etdiyini görə bilərik. Milli nağıllarımızda onlar pərilərdir, göyərçin cildinə girərək müxtəlif funksiyaları yerinə yetirirlər. Bu haqda R.Qafarlı yazır: “...Onlar çox vaxt tanrının elçiləritək xatırlanırlar. Quş (göyərçin), bəzən də heyvan (ceyran) cildində çay sahillərinə və bulaq başına enirlər” [28, s. 37].

Nağıllarda yer alan Zümrüd quşuna gəldikdə isə onlar qəhrəmanı çətin vəziyyətlərdən çıxarır. Lazım gəldikdə öz tükündən bir neçəsini çəkib qəhrəmana verir ki, dara düşdüyü zaman köməyə çata bilsin. “Reyhanın nağılı”nda qaranlıq dünya düşmüş Aygır Həsəni Zümrüd quşu qanadlarının üstünə alaraq işıqlı dünyaya çıxarır.

“Zümrüd quşu oğlanı götürüb havaya qalxdı və mənzil kəsib işıqlı dünyaya çıxartdı. Zümrüd ondan ayrılmaq istəyəndə Aygır Həsən dedi:

– Ey Zümrüd, çox yerlər görmüşsən. Mənim bacımın yerini bilirsənsə, Allah xatirinə mənə söylə.

Zümrüd dedi:

– Ey pəhləvan, sənin bacın Qülzəmi-Qaf padşahının oğlunun əlindədi. Qız on yeddi il ondan vaxt almışdı. İndi vaxtları tamamdı. Dev ona toy edəcək.

Ayğır Həsən çox şad oldu. Zümrüddən ayrılıb dedi:

– Əvvəlcə gedim, namərd yoldaşlarımı öldürüm, sonra bacımı xilas etməyə gedim” [45, s. 139].

Eyni zamanda “Gül Sənavərə neylədi, Sənavər gülə neylədi” nağlında da qəhrəman əfsanəvi Zümrüd quşunun köməyi ilə dərvişə qalib gəlir.

“Məlikməmməd” nağlında isə illərlə bala üzünə həsrət qalan Zümrüd quşunun balalarını Məlikməmməd əjdahanın əlindən alır. Zümrüd quşu bu yaxşılığın qarşılığında qəhrəmana yol göstərir.

“...Burda Məlikməmməd bir ağacın dibinə gəldi. Elə bir az oturmuşdu, gördü bu ağaca bir əjdaha dırmaşır. Əjdaha bir az yuxarı qalxmışdı ki, ağacın başında çoxlu quş balasının səsi gəldi. Demə, bu ağacda Zümrüd quşunun yuvası var imiş. Bu Zümrüd quşu ha vaxt ki, yumurtadan bala çıxarıb bəsləmiş, balaları böyüyəndə əjdaha gəlib onları yeyərmiş. Zümrüd quşu da bala üzünə həsrət qalarmış. Bu dəfə də əjdaha ağaca dırmaşırdı ki, yenə Zümrüdün balalarını yesin. Məlikməmməd bunu gördü, cəld qılıncını çəkib əjdahanı iki parça elədi. Sonra ağacın dibində yatdı. Sizə kimdən deyim, Zümrüd quşundan. Zümrüd quşu balalarına dən gətirməyə getmişdi, qayıdıb gələndə ağacın dibində gözüne bir qaraltı dəydi. Quş elə bildi ki, balalarını yeyən bu adamdı. Cəld gedib dimdiyinə bir iri daş aldı, istədi Məlikməmmədin üstünə salsın. Balaları yuvadan çıxırışıb qoymadılar, dedilər:

– Bəs əjdaha bizi yemək istəyirdi, bu oğlan əjdahanı öldürüb, canımızı qurtardı. Zümrüd quşu daşı kənara atıb aşağı endi, qanadlarını Məlikməmmədin üstünə çəkdi. Məlikməmməd yuxudan ayılıb quşu gördü, çox qorxdı.

Quş dedi:

- Hər kəssən, nəkarasan, qorxma. Mən sənə pislilik eləməyəm.

Mən neçə ildi ki, sən öldürdüyün əjdahanın əlindən bala üzünə həsrət idim. İndi sən əjdahanı öldürüb, mənim balalarımı ölümdən qurtardın. Bu yaxşılığın əvəzində nə istəyirsən?

Məlikməmməd başına gələn qəza-qədəri açıb quşa nağıl elədi, dedi:

– Heç zad istəmirəm, ancaq məni işıqlı dünyaya çıxart.

Zümrüd dedi:

– Onda gərək qırx şaqqa ət, qırx tuluq da su alıb gətirəsən.

Məlikməmməd bilmədi ki, qırx şaqqa əti, qırx tuluq suyu haradan tapsın. Quş Məlikməmmədin bikef olduğunu görüb dedi:

– Ey Məlikməmməd, qırx ağaclıqda bir padşahın ölkəsi var. Bir əjdaha gəlib suyun qabağını kəsib. Nə qədər ərzuman pəhləvanlar gedirsə, onu öldürə bilmir. Yeddi ildi ki, əjdaha suyun qabağını kəsib.

Hər gün bir qız aparıb onun ağzına atırlar. Əjdaha qızı yeyəndə bir az su axır, camaat da su götürür. İndi görürəm, sən qüvvətli pəhləvansan, olsa olsa o əjdahanı da sən öldürə bilərsən. Get, o əjdahanı öldür. Padşahdan qırx şaqqa ət, qırx tuluq su al. Elə ki mən dediklərimə əməl elədin, bu tükümü oda tut, mən hazır olaram, səni işıqlı dünyaya çıxardaram [44, s.175].

Digər nağıl personajları haqqında Prof. Avtandil Ağbaba özünün “Mifologiya” adlı kitabında qeyd edir ki, “Çin mifologiyasında dörd müqəddəs canlının-əjdaha, pələng, simurğ (feniks) və tısbağanın xüsusi yeri vardır. Əjdaha baharın və Şərqi , pələng payızın və Qərbin, feniks yayın və Cənubun, tısbağa qışın və Şimalın simvolu sayılırdı. Çinlilərin mifik düşüncəsində Əjdaha su stixiyasının hakimi kimi insanlara nəmişlik bəxş edirdi. Əjdaha Səma və Yerdən sonra üçüncü yeri tuturdu. Çin mifologiyasında təbiətdə olan bütün xaos və qarışıqlığın səbəbi əjdaha hesab olunurdu. Çində əjdahanın dörd tipi mövcud olmuşdur: allahların məskəni qoruyan Səma əjdahası, yağış və külək göndərən İlahi əjdaha, suların istiqamətini və dərinliyini müəyyənləşdirən Yer əjdahası və xəzinələri mühafizə edən əjdaha” [5, s.25].

Nağıllara gəldikdə isə əjdahalar demək olar ki, xəstəlik, aclıq səbəbkarı kimi simvolizə edilir. Milli nağıllarımızla yanaşı dünya mifologiyasında da demək olar ki, əjdahalar bəd işlər törətməklə məşğuldurlar. Qədim Çin nağıllarının birində deyilir:

” Qədimlərdə Minszyan çayının sahilində mənfur bir əjdaha yaşayırdı. Hər il məhsul yetişən vaxt əjdaha daşqın törədirdi, camaatı qorxudub pərən-pərən salırdı, başlayırdı məhsulu və heyvanları yeməyə. Əjdahanın xeyirxah və həssas bir kiçik bacısı vardı. Adamların ağrısına-acısına baxmağa qızda güc qalmamışdı, çayaşağı üzə-üzə Szyadinə sarı yollandı. Sehrli gücüylə bitişik dağları araladı, suyun axmasına yer açdı. Qəddar əjdaha bacısının əməlindən xəbər tutub, onu Beş pələng dağına sarı qovdu və dəmir qəfəsə saldı. Özü isə yenidən tufan qopartmağa və adamlara zülm verməyə başladı.” [78].

Diqqət yetirsək görürük ki, ”Əjdahanın suyun qarşısını kəsmə” motivi özünü bütün xalqların nağıllarında göstərir. Türk və Altay mifologiyasında bu canlı varlıq **"Evrən"** və ya **"Evrəğən"** ("Ebrən və ya Ebreğən") olaraq ifadə edilir. Anadoluda "kainat, var olan hər şeyin bütünü" kimi mənalarda istifadə "evren" sözünün də etimoloji olaraq mənşəyini əjdaha fiqurudur. Türk mifologiyasında dünyanın bir və ya bir çox əjdaha tərəfindən çevirildiyi yəni "evrildiği" düşünüldür. Bu ejderhaya da "eviren" deyilərdi.” Evrən sözü, "evrilmək" ilə əlaqəlidir. Çevirmək, döndərmək, qıvrınmaq, qıvrıq kimi mənalar ehtiva edər. Evrən (kainat) əslində bir əjdahadır, eynilə əjdaha kimi kainat da böyükdür. İnsan ağılla bütün xüsusiyyətlərini anlamaq mümkün deyildir. Eynilə kainat kimi evrilməkdə (çevrilmə keçirməkdə) və böyüyüb genişlənməkdədir. Monqolcada Ever, (köhnə monqolcada Ebher) buynuz deməkdir və əjdahaların boynuzlarının olduğu məşhur bir inançdır. Tungus dilində Üre sözcüyü ilan və ya əjdaha mənası daşıyır. Tunguzcanın Ulça ləhcəsində isə Vere sözcüyü eyni mənanı verir” [79].

Bundan başqa “bir çox dünya xalqları folklorunda geniş yayılmış əjdaha surəti yağışsız qara buludun rəmzi olmaqla yanaşı, müxtəlif əsatiri görüşlərin, etiqadların nəticəsi olaraq, həm də istiliyin, quraqlığın, payızın, qışın, ümumiyyətlə, buludun, ölümün və qaranlığın rəmzidir” [9, s. 32-41].

“Cantiq”, “Simanın nağılı”, “İlan və qız”, “Qara at”, “Şah oğlu Bəhrəmın nağılı” və başqa milli nağıllarımızda əjdaha obrazı yer alır ki, belə nağılların bəzilərində onlara antoqonist münasibət əks olunur. Belə ki, əjdaha zoonimik surəti hər zaman mənfi deyil də, müsbət planda da yer alır. Oruc Əliyev kitabında “İlan və qız” nağılı haqqında yazır: “Nağılın əvvəlində insanla evlənmiş əjdaha nəslindən olan qız pəhləvan kimi bir adamın heyva kimi saraltdığı üçün ona qarşı nifrət hissi oyadılır. Əjdaha nəslindən olan qızın nəfəsində hələ də əjdaha nəfəsi qaldığı üçün ərini pis azara mübtəla edir. Nağılın ikinci hissəsində isə bunun əksi duyulur.”

Bundan əlavə M.Seyidov da əjdahaya ikili münasibət haqqında yazır: “...Əjdahaya, ilana-yelbukaya ikili münasibətin kökləri çox əskilərə gedib çıxır. Dual təşkilat quruluşunun üstün görüşünə görə insanın yaranmasının, təbiət hadisələrinin və s. kökü bir olur. Ancaq bu birlikdə həm də ikilik, əksliklər vardır... Belə bir görüşlə yaşayan qəbilə, soy öz onqonu yelbukada – əjdahada da ikili səciyyə görmüş, onu yaxşı və pis üzlü təsəvvür etmişdir” [37, s. 20-23].

Poetik şərtilik baxımından təbiətin canlandırılması təkcə heyvanlar haqqında olan nağıllarda deyil də, eyni zamanda təmsillərdə, əfsanə və rəvayətlərdə də özünü göstərir. Bu baxımdan da janrlararası sərhəddin qoyulması düzgün olmazdı. Sehrli nağıllara diqqət yetirsək görürük ki, burada iştirak edən personajlar-heyvanlar, quşlar insanlar kimi danışma və düşünmə qabiliyyətinə malikdirlər. Lakin heyvanlar haqqında nağıllardan fərqli olaraq sehrli nağıllarda onlar əsas qəhrəmanın hamisi rolunu yerinə yetirməklə özündə fərqli simvolikanı birləşdirir. Məs., “Qırx Qönçə xanım” nağılında qəhrəmanın əsas köməkçisi rolunu at yerinə yetirir. Doğulduğu zaman imansız qarı tərəfindən hiylə ilə dəryaya atılan bacı və qardaşı dəyirmançı övladlığa götürür. Çox keçmir ki, dəyirmançı ilə arvadı ölür. Bacı və qardaş tək qalmalı olur. Bu zaman qəhrəmanın köməyinə at yetişir, onu xoşbəxtliyə çatdırır.

“Bir gün qardaş yuxuda gördü ki, bir at dayanıb qapıda buna deyir ki, gəl mənə gedək, axırın xoşbəxtliqdır. Oğlan yuxudan oyanıb gördü ki, bacısı yatıbdı. Bu, eşiyə çıxdı, gördü ki, doğurdan da, eşikdə bir at dayanıb. Rəvayətə görə, bu yel atı imiş. At

dilə gəlib dedi: – Ay oğlan, min belimə, bərabər gedək, səni elə bir yerə aparacağam ki, orada xoşbəxt olacaqsan” [43, s.81]. Qəhrəman bacısının göndərdiyi bütün çətin yollardan atın köməyi ilə keçərək xoşbəxtliyə çatır. Göründüyü kimi məhz bu nağılda at surəti xeyirxahlığın simvolu kimi verilir.

Heyvanlar haqqında nağıllarda yer alan tülkü isə əsasən hiyləgərliyin simvolu kimi təqdim olunur. “Tülkü ilə canavar”, “Ac qurd”, “Dost dostu tən gərək”, “Tülkünün kələyi”, “Eşşəklə tülkünün dostluğu” kimi nağıllarda məhz tülkü fəndgirliyi ilə digər heyvanlara meydan oxuyur. “Tülkü, tülkü, tünbəki” nağılında deyilir ki, tülkü quyuda quyruq görüb özünü ora atır. Əlinə bir şey keçmədiyi üçün kor-peşman halda quyudan çıxış yolu axtarır. İlan və tısbağa da ona yoldaşlıq edir. Çox keçmir ki, çaqqal, qurd, donuz, ayı da gəlib bura çıxır. Hiyləgər tülkü onları şirin dili ilə quyuya salmağı bacırır. Bir araya yığılan heyvanlar çox cəhd etsələr də quyudan çıxmağı bacarmırlar. Aclıq hissi onları əldən salır. Tülkü onlardan can qurtarmaq üçün “əsl sima”sını ortaya çıxarır. Quyudan xilas olmaq üçün mahnı düzüb-qoşur. Heyvanlar tülkünün oxuduğu mahnıya əsasən “kimin adı sona düşsə ilk onun yiyilməsi” təklifinə razı olurlar. Hiyləgər tülkü məlahətli səsini işə salır:

“Tülkü, tülkü, tünbəki,
 Quyruq üstə lünbəki,
 Ayı axmaq,
 Donuz toxmaq,
 Qurd ulavuş,
 Çaqqal çavuş,
 İlan qamçı,
 Tısbağa çanaq,
 Biz ona qonaq” [45, s.24].

Sonda bütün heyvanlar yeyilir, yalnız ayı və tülkü qalır. Axırda ayı da tülkünün kələyinin qurbanına çevrilir.

Diqqət yetirsək görərik ki, təkcə Azərbaycan nağıllarında yox,dünya xalqlarının nağıllarında da tülkü surəti yer alır və bu obraza qarşı ikili münasibət özünü göstərir.

Məsələn,Fransız xalqına məxsus “Tülkü və xoruz” nağlında xoruzu yeməyə çalışan tülkü ağılsızlığın simvolu kimi təqdim olunur:

Bir dəfə kənddəki insanlar səs-küy salıb qışqırdılar: “Ay camaat! Baxın, baxın, tülkü xoruzu aparır! Bu Jan Lartingin xoruzudur! ”

- Tülkü, - tülkünün ağzında tutduğu xoruz dedi, - sən də onlara cavab ver ki: "Səhv edirsiniz! Bu Kanaliyanın xoruzudur. Sizə nə dəxli var?" [80].

Təzəcə qəzəbli tülkü ağzını açmışdı ki, xoruz ağzından çıxaraq yenidən sahibinin yanına uçdu.

Bəzi nağıllarda isə tülkü hiyləgərlik rəmzi ilə yanaşı fərqli funksiya da daşıyır.Bu dəfə o kələkbaz deyil də, əksinə digər heyvanlardan seçilmir. Məsələn, “Eşşəklə tülkünün dostluğu” nağlında tülkü etdiyi yaxşılıqların qarşılığında eşşəklə dost olur. Belə ki, o sahibinin eşşəyə zülmünü görüb halına acıyır, onu zülmədən qurtarır.

Nağıllardakı heyvanlar fərqli xüsusiyyətləri ilə seçilir ki, keçi obrazına da bu baxımdan nəzər salsaq görərik ki, yazın gəlişini özündə ehtiva edir. Tədqiqatçı M.Seyidov məhz keçini “yazın məhsulu”kimi dəyərləndirir: “Bizcə, nağılda keçi yazın və onun məhsulunun bəlgəsidir. Elə buna görə də keçinin südü Çıraqlı İsanın və nənəsinin dolanacağıdır. Keçi (yazın məhsulu) kimdə olursa o da yaxşı dolanır. Çıraqlı İsayə keçiyə – yaza, yaz məhsuluna yiyələnmək üçün odlu toppuz yardım edir. Bizcə, odlu toppuz Günəşin bəlgəsidir. Mifik təfəkkürə görə, Günəş yamanı qovur, kimsəsizlərə yardımını əsirgəmir. Bizcə, nağılın yarandığı ilk çağlarda burada əksliklərin mübarizəsi verilmişdir. Deyəsən, nağılın lap ilkin variantında qışın yazla əvəzlənməsi təbiət hadisəsi öz əksini tapmış və sonradan dəyişmişdir” [35, s. 96].

Sözü gedən nağılda yoxsulluqla həyat sürən qarı və nəvəsi yer alır.Gözlərinin ağı-qarası bir keçidən başqa heç nələri olmayan qarı və nəvə bir müddət şad-xürrəm yaşayırlar,taki darğa və qazının onların keçilərinə göz dikənə qədər.Belə ki,darğa və qazının əlbirliyi ilə zorla onların əlindən alınmış keçi İsanı nənənin məsləhəti ilə

şeytanın ardınca getməyə vadar edir.İsa şeytanı tapır,olanları ona danışır.Şeytan ona toppuz verir,birinci dəfə toppuzu əldən çıxsa da,ikinci dəfədə İsa fürsəti əldən vermir.O sehrlı toppuz ilə varı-yoxu bircə keçisini əlindən almış darğa və qazıya divan tutur.Toppuza əmr edir,toppuz onları öluncə döyür.Və beləcə keçisini geri qaytaran Çıraqlı İsa nənəsi ilə birlikdə yenidən onun südünü sağıb sataraq xoşbəxt həyat sürürlər. “Yazın məhsulu” olan keçi obrazının yer aldığı digər bir nağıl isə “Şəngülüm, Şüngülüm, Məngülüm”nağılıdır. Nağılda keçinin mübarizəsi əsas yer tutur. Bir gün qurd balaların evdə tək olduğunu bilib onları yemək üçün hər cəhdlə irəli atılır. Qurd bu istəyinə çatsa da əsl mübarizə bundan sonra başlayır. Keçi balalarını xilas etmək üçün qurdla savaşa başlayır. Nağılda iki qütb müəyyənləşir: Xeyir və şər qütbü. Keçi və balaları nağılda xeyri,qurd isə qaranlığı, şəri təmsil edir. Balaları üçün apardığı mübarizədə xeyir qüvvəni təmsil edən keçi sonda qurda qalib gəlir. Beləliklə, kökləri çox qədimlərə gedib çıxan xeyirlə şərin mübarizəsi xeyrin qələbəsi ilə başa çatır.

“Çıraqlı İsa”nağılında olduğu kimi bu nağılda da keçi obrazı yazın simvolu kimi təqdim olunur.M.Seyidov bu nağıl haqqında fikir bildirərək qeyd edir ki,yazla qışın mübarizəsi əksər türk xalq yaradıcılığında özünü göstərən motivdir. Belə ki, “Şəngülüm, Şüngülüm, Məngülüm”nağılı da məhz yaz bayramı, yaz təqvimini ilə birbaşa bağlıdır. O, öz fikirlərini bu cür ifadə edir:

“...Nağılda Yazla-Keçi ilə Qışın – Qurdun savaşı verilir. Qurd yazın ilk ayında, havalər hələ soyuq ikən Keçinin balasını, başqa sözlə desək, yazın ilk ayını “yeyir”, onu soyuğa tutur. Ancaq Keçi – Yaz güclənəndən sonra, o, vuruşda qurdu yenir – məhv edir. Keçi yazın ilk ayını Qurdun – Qışın qarnından çıxarır. – Yazla qışın mübarizəsi başqa türk xalqlarının da yaradıcılığında öz əksini tapmışdır. Salardakı “Munqus Kardjax” nağılı buna misal ola bilər. Nağıl “Şəngülüm, Şüngülüm, Məngülüm” dən az-çox fərqlənir, ancaq ümumi məzmun, ideya birdir, yaxındır” [35, s.92-93].

Beləliklə,millı nağıllarımızda yer alan personajlar spesifik xüsusiyyətləri ilə özündə əski inancları, xalqın dünyagörüşünü, həyat tərziini yaşatmaqla yanaşı universal, bəşəri simvolizmdə əks etdirməkdədir.

NƏTİCƏ

Bilirik ki, müəllifi məlum olmayan ədəbiyyat ünsürlərindən biri nağıllardır. Dissertasiyada dünya xalqlarının nağıllarında, eyni zamanda milli nağıllarda simvolizm sistemi, onun özəllikləri, dünya xalqları ilə milli nağıllardakı obrazlar sisteminin özəlliyi, oxşar və fərqli cəhətlər tədqiqata cəlb olunub. Dünya xalqları və milli nağıllara aid çoxsaylı nümunələrlə hər bir xalqın nağıllarının özünəməxsus simvolizminə diqqət yönəldilib. Bütövlükdə nağıllarla bağlı aşağıdakı məsələləri qeyd edə bilərik.

- Hər bir xalqın şifahi ədəbiyyatında heyvanlar, quşlar haqqında nağıllara rast gəlinir. Slavyan mifologiyasında nağılların təsnifatında ən çox aşağıdakı üç bölgüdən istifadə edildiyini görürük:
 - d. Pəri nağılları (volşebniye skazki, волшебные сказки);
 - e. Heyvanlarla bağlı nağıllar (skazki o jivotnix, сказки о животных);
 - f. Gündəlik, məişət nağılları (bitovıye skazki, бытовые сказки).

Türk mifologiyasında isə adətən bu bölgü ənənəvi olaraq

- a. Sehrli nağıllar;
 - b. Heyvanlar haqqında nağıllar;
 - c. Məişət nağılları şəklində qarşıya çıxır.
- Nağıllar müxtəlif simvollarla əhatələnib. Dünya xalqlarının nağıllarında yer alan müxtəlif personajlar özünəməxsus simvolik sistemin özəlliyi ilə seçilir. Dissertasiyamızın fəsillərində də qeyd etdiyimiz kimi, bir sıra universal məvhumlar fərqli xalqlarda yeni məna qazanır. Daha ümumi desək, dünya xalqların nağıllarındakı məvhumlar eyni olsa da, təbii ki, bəzənsə koqnitiv düşüncədə fərqli anlam daşdığıının şahidi oluruq. Bu fərqi biz coğrafi məkan fərqliliyi ilə və ondan doğulan etnik təcrübə ilə bağlı olduğunu sübut etdik.
 - Özlərinə məxsus dil və üslub xüsusiyyəti vardır. Türk mifologiyasında, xüsusilə də Azərbaycan nağıllarında bu janrın özünəməxsus dil xüsusiyyətlərinin şahidi

oluruq. Müxtəlif formullardan istifadə milli nağıllarımızın əsas özəlliyi kimi araşdırmamızda qeyd edilib.

- Xalqların koqnitiv düşüncəsində nağıllarla bağlı deyimlər, idiomlar yer alır. Slavyan mifologiyasında “nə nağılda danışılar, nə qələmlə anlatılar”, türk mifologiyasında “keçəl başa qurd düşər” və s.tipli deyimlər bu qəbildəndir.
- Tədqiqatlarımızdan da bəlli olur ki, nağıllarda yer alan personajlar, müxtəlif məvhumlar aid olduğu xalqların mədəni tərakkür və dünyagörüşünə görə fərqlənir. Məsələn, qarı obrazının türk mədəniyyətində həm mənfi, həm müsbət olmağı türk mədəniyyətində qadına olan hörmət kimi izah olunur. Bunu biz “Kitabi- Dədə Qorqud” eposunda da, nağıllarda da görürük.
- Qəhrəmanların xüsusi bir adları yoxdur, onlar bəzən adsız, bəzənsə şah, xan, xəzir, keçəl, qarı və b. adlarla tanınır. Bunu isə həmin qəhrəmanların ümumi obrazı və o obraza xas olan tipik, fərqləndirici xüsusiyyəti kimi qəbul etmək lazımdır.
- Dünya xalqlarının, xüsusilə də türklərin mifologiyasında tarixi şəxsiyyətlər bəzən nağıl personajı kimi də yer alır. Bu isə tarixi hadisələrin nağıllarda əks sədasına işarədir.
- Hindistan, Çin kimi bəzi məkanların adları verilsə də, demək olar ki, nağıllarda hadisələrin cərəyan etdiyi konkret hər hansı bir məkan adlarına rast gəlinmir.

Apardığımız tədqiq və təhlillərdən bu nəticəyə gəlirik ki, istər dünya xalqlarının nağılları, istərsə də milli nağıllar şifahi ədəbiyyat incisi olmaqla özündə simvolizm rəngarəngliyi ilə yanaşı tarixi reallığı, etnik ənənə və coğrafi məkanı, fərqli milli-mədəni özəlliyi birləşdirir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində:

1. Abdullayeva S. Azərbaycan nağıl və dastanlarında ənənəvi formulalar., Türkologiya, AMEA, 1996, s. 79-84.
2. Abdullayeva S. Azərbaycan nağıl və dastanların dili. Bakı, Elm, 1998, 230 s.
3. Abdulla Bəhlul. Say simvolikası. Bakı: Elm, 2006, 148 s.
4. Acalov Arif, Azərbaycan Mifoloji Mətnləri. Bakı: Elm, 1998. 196 s.
5. Ağbaba A. Mifologiya. Sumqayıt: 2008. 59 s.
6. Aynur Qəzənfərqi Nağılların poetikası Bakı: Köhlən Nəşriyyatı, 2020, 102 s.
7. Azərbaycan nağıl və dastanlarında işlənən saylar.”Təfəkkür” Universitetinin “Elmi əsərlər”i, IV buraxılış, 1998, 68-72 s.
8. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, Bakı Dövlət Universiteti. Azərbaycan və türk nağıllarında onomastik vahidləri koqnitiv diskursiv təhlili. B.Çobanzadənin 120 illik yubileyinə həsr olunmuş “Bəkir Çobanzadə və türkologiyanın müasir problemləri” – Respublika elmi konfransının materialları. Bakı: 2013, 31 may, 179-183 s.
9. Azərb. SSR EA xəbərləri. Hatəmi M. Türk xalqları folklorunda əjdaha surətinin rəmzləri // 1969, №2.
10. Bayatılar. B., 1960, 208 s.
11. Bəydili C. Atalar sözü. Bakı: Öndər, 2004, 264 s.
12. Bəydili C. Türk mifoloji sözlüyü. Bakı: Elm, 2003. 417 s.
13. Dünya ədəbiyyatı kitabxanası. Andersen, Qrimm qardaşları, Hofman, Hauf. Nağıllar. Bakı: Yazıçı 1987, 424 s.
14. Əliyev O. Azərbaycan nağılları: Janr, süjet, obraz problemləri. Bakı: 2019. – 303 s.
15. Əliyev O. Nağıllar / Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 6 cildə, I cild (şifahi xalq ədəbiyyatı). Bakı: Elm, 2004, s. 217-240 64. Əliyev R. Azərbaycan nağıllarında mifik görüşlər. Bakı: ~ 294 ~ Elm, 1992, 118 s.

- 16.Əliyeva S. Heyvanlar haqqında nağıllar və təmsillər. Bakı: 2019.
- 17.Əliyev R. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı (Müasir aktual problemlər), Bakı, 2014, 350 s.
- 18.Əliyev R. «Yeddi gözəl» əsərində qeydlər. N.Gəncəvi «Yeddi gözəl» Bakı: Elm, 1983, 304 s.
- 19.Əlizadə H. Azərbaycan el ədəbiyyatı (Nağıllar). Bakı: Elm və təhsil, 2013, 316 s.
- 20.Gürgani Fəxri.Vis və Ramin.Epopeya.Azərnəşr,1974. 479 s.
- 21.Hatəmi M. Türk xalqları folklorunda əjdaha surətinin rəmzləri // Azərb. SSR EA xəbərləri (Ədəbiyyat, Dil və İncəsənət ser.), 1969, №2, 32-41 s.
- 22.H. K. Andersen ; tərc. C. Məcnunbəyov. Nağıllar və hekayələr. Bakı: Uşaqgəncnəşr, Azərbaycan LKKİ MK, 1949, 242 s.
- 23.Hans Xristian Andersen, Nağıllar, Bakı, Qanun 2011, 296 s.
- 24.Hans Kristian Andersen ; tərc. ed. M. Rzaquluzadə ; Nağıllar, Bakı: Öndər, 2004. 160 s.
- 25..İbrahimov İ. Atalar sözü və məsəllər / Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. I kitab. Bakı: Azərb. SSR EA Nəşriyyatı, 1961, 118-177 s.
- 26.İ.Nəsimi.Seçilmiş əsərləri. (Cild II)Bakı: Lider nəşriyyat,2004. 377 s.
- 27.Qafarlı Ramazan Oruc oğlu. Mif və nağıl:epik ənənədə janrlararası əlaqə. Bakı 1999, 448 s.
- 28.Qafarlı Ramazan Oruc oğlu. “Azərbaycan türklərinin mifologiyası”. Bakı 2010, 59 s.
- 29.Qafarlı Ramazan Oruc oğlu. Mif,əfsanə, nağıl və epos: şifahi epik ənənədə janrlararası əlaqə. Bakı:ADPU nəşri, 2002758 s.
- 30.Qırxıncı otağın sirri / Toplayıb tərtib edəni O.Əliyev. Bakı: Yazıçı, 1988, 100 s.
- 31.Təhmasib M.H. Seçilmiş əsərləri. I cild. Bakı: Mütərcim, 2010. – 488 s.
- 32.Təhmasib M.H. Seçilmiş əsərləri: 2 cildə, II cild. Bakı: Kitab Aləmi, NPM, 2011, 440 s.
- 33.R.Rza. şeirlər. Bakı, 1968, 130 s.
- 34.Seyidov M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. – Bakı:Yazıçı, 1989,496 s.

- 35.Seyidov M. Yaz bayramı. Bakı: Gənclik, 1990, 96 s.
- 36.Seyidov N. Azərbaycan nağıllarının bədii xüsusiyyətlərinə dair qeydlər / Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər: II kitab, Bakı: Azərb. SSR EA Nəşriyyatı, 1966, 30-51 s.
- 37.Seyidov M. Xalçalarımızdakı əjdaha motivinin mifoloji kökləri // “Elm və həyat” jurnalı, 1984, №3, 20-23 s.
- 38.Səfərli Ə., Yusifli X. Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Ozan, 1998. 632 s.
- 39.Şəhla A. H. Azərbaycan folklorunda epik formullar, Bakı, 2019, 184 s.
- 40.Təhmasib M.H. Seçilmiş əsərləri. I cild. Bakı: Mütərcim, 2010. – 488 s
- 41.Zeynallı H. Azərbaycan Nağılları (Cild I). Bakı: Şərq-Qərb 2005, s.359
- 42.Zeynallı H. Azərbaycan Nağılları (Cild II). Bakı: Şərq-Qərb 2005, s 293
- 43.Zeynallı H.Azərbaycan Nağılları (Cild III). Bakı: Şərq-Qərb. 2005 s. 293 s.
- 44.Zeynallı H. Azərbaycan Nağılları (Cild IV). Bakı: Şərq-Qərb 2005, 334 s.
- 45.Zeynallı H. Azərbaycan Nağılları (Cild V). Bakı: Şərq-Qərb 2005,301 s.
- Türk dilində:
- 46.Alptekin Ali Berat. Dede Korkut hikayelerinin motiv yapısı // Türk dünyası araştırmaları, İstanbul: Nisan, 1989, № 59, s. 191-206
- 47.Bayat F.Mitolojiye Giriş,Çorum:Kara M, 2005, 150 s.
- 48.Bayat F.Türk Mitolojik Sistemi,Cilt I. İstanbul:Ötüken, 2007, 380 s.
- 49.Bayat F.Türk Mitolojik Sistemi,Cilt I I. İstanbul:Ötüken, 2007, 368 s.
50. Çıblak,Nilgün. "V. Propp 'un Masal Çözümleme Metodu" Türk Dili dergisi sayı 638,Şubat 2005. 140 seh.
51. Harmancı, Meriç. "Keloğlan'ın Mitik Aynadaki Görüntüsü". Millî Folklor, 2012, Yıl 24, Sayı 94.72-80 seh.
- 52.Ögel B.Türk Mitolojisi, I I cilt,Ankara:Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1995, 610 s.
- 53.Özcan, Tarık. "Modern Bir Öncü:Keloğlan". Bilig, Bahar 2013, Sayı 65. 247-258 seh.

- 54." Sakaoğlu, Saim. Masal Araştırmaları. Ankara: Akçağ Yayınları,1999.272 seh.
- 55.Şimşek, Esmâ. "Masalların Sembolik Dili Bağlamında Keloğlan Tipi Üzerine Bir Değerlendirme". İtâki Felsefi Edebiyat dergisi, yıl 2007, Sayı 2. 16 seh.

Rus dilində:

- 56.Азербайджанские тюркские сказки / Перевод, статьи и коммент. А.Багрия и Х.Зейналлы. Москва: Академия, 1935, 667 с.
- 57.Андреев Н.П. Указатель сказочных сюжетов по системе Аарне. Ленинград: 1929, 118 с
- 58.Аникин В.П. Сказки / Русское народное поэтическое творчество. Москва: Просвещение, 1971, с. 101-130
- 59.Аникин В.П. Русская народная сказка. Москва: Просвещение, 1977, 208 с
- 60.Ведерникова Н.М. Русская народная сказка. Москва: Наука, 1975, 135 с
- 61.Гезалов Ф. Структура азербайджанских волшебных сказок. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Ташкент: 1990, 23 с.
- 62.Кравцов Н.И. Сказка как фольклорный жанр / Специфика фольклорных жанров. Москва: Наука, 1973, с. 68-84
- 63.Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки. Ленинград: Изд-во Ленинградского Ун-та, 1986, 365 с.
- 64.Пропп В. Мифология сказки. М., Наука, 1969, 292 с.
- 65.Рошияну Н. Традиционные формулы сказки. Москва: Наука, 1974, 215 с.
- 66.Г.Н.Потанина.Казахский фольклор в собрании. Алма-Ата, 1972, 382 с.

İngilis dilində:

- 67.English fairy tale. Joseph Jacobs. Pennsylvania State University,2005, 169 p.
- 68.Fairy tales and tall tales.New York Edition,2013.284 p.
- 69.Joseph Jacob. English Fairy Tales and More English Fairy Tales. Santa Barbara, California,2002. 369 p.

70. Jan M. Ziolkowski. Fairy tales from before fairy tales. The University of Michigan press ann arbor. First paperback edition 2009. 499 p.
71. Kautala J. Finnish folklore research. 1928-1918. Helsinki: 1968, 195 p.
72. Mary Hoffman. A First Book of Fairy Tales. First American edition, 2001 Published in the United States by DK Publishing. 80 p.
73. Thompson S. The types of the folktale. A classification and bibliography. Second revision. Indiana University, 1973, 588 p.

İnternet resursları:

74. www.azerbaycandili.az
75. <http://elibrary.bsu.edu.az/>
76. <http://edebiyat-az.com/?p=10623>
77. https://az.m.wikisource.org/wiki/%C5%9Eahzad%C9%99nin_na%C4%9F%C4%B1%C4%B1
78. <http://www.nagillar.az/world/a-325.html>
79. <https://az.m.wikipedia.org/wiki/%C6%8Fjdaha>
80. <https://portal.azertag.az/node/20801>
81. <https://tr.wikipedia.org/wiki/Masal>
82. <https://femininefresh.ru/tr>
83. <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%BA%D0%B0%D0%B7%D0%BA%D0%B0>
84. https://en.wikipedia.org/wiki/Fairy_tale